T. C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

Uluslararası Siyasi Krizler ve Ekonomik Etkileri: Türkiye-Rusya Uçak Krizi Örneği

(Yüksek Lisans Tezi)

Gökçen AYDINBAŞ

Yrd. Doç. Dr. Hüsrev TABAK
Danışman

RİZE
2018

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalında, Gökçen AYDINBAŞ tarafından hazırlanan *Uluslararası Siyasi Krizler ve Ekonomik Etkileri: Türkiye-Rusya Uçak Krizi örneği* başlıklı bu çalışma, 12.03.2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Yard. Doç. Dr. Hüsrev TABAK (................................ Kabul/~~Red~~)

Üye: Yard. Doç. Dr. Özgür TÜFEKÇİ (................................ Kabul/~~Red~~)

Üye: Yard. Doç. Dr. Ali ALTINER (................................ Kabul/~~Red~~)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

28/3/2018

(Prof. Dr. Ahmet İshak DEMİR)
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Bu tezdeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi ve tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildiririm. İfade ettiklerimin aksi ortaya çıktığında ise her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim. 28/03/2018

Gökçen AYDINBAŞ

ÖN SÖZ

Çalışmada, uluslararası siyasi krizler ve ekonomik etkileri değerlendirilerek devletler arası bağımlılıkların bu etkileri nasıl şekillendirdiği ele alınmıştır. Bu bağlamda 2015 yılı Kasım ayında Türkiye ile Rusya arasında yaşanan uçak krizi hadisesi ve bunun iki ülke ilişkilerine etkisi, devletler arasındaki bağımlılıklar çerçevesinde incelenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda siyasetin, ekonomi ile ciddi anlamda etkileşim içerisinde olduğu, dolayısıyla da uluslararası siyasi krizlerin devletler arası ekonomik ilişkileri genellikle olumsuz yönden etkiliyor olduğu görülmüştür. Ayrıca, bağımlılığın bu genel sonucu topyekün değiştirmediği görülmüştür.

Çalışmamın son dört ayında gerek bilgisi gerek emeği ile gece gündüz yardımlarını bir an olsun esirgemeyen ve sürecin sonlandırılmasını sağlayan kıymetli hocam *Yrd. Doç. Dr Hüsrev TABAK*'a, projeyi bir seneyi geçkin desteklediği için *Doç. Dr Uğur Sivri*'ye, her zaman yanımda olup maddi manevi bana destek olan biricik babam *Ercan AYDINBAŞ*'a, annem *Sare AYDINBAŞ*'a abim *Gökmen AYDINBAŞ*'a ve bana yardımını esirgemeyen arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Rize, 2018 Gökçen AYDINBAŞ

İÇİNDEKİLER

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı: İktisat
Tez Türü: Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Yrd. Doç. Dr Hüsrev TABAK
Hazırlayan: Gökçen AYDINBAŞ
Yıl: 2018

ÖZET

Bu çalışmada, biri kuramsal biri ampirik olmak üzere iki soruya cevap aranmıştır: devletler arasındaki bağımlılıklar siyasi krizlerin ekonomik etkilerini nasıl şekillendirmektedir? ve bu minvalde Türkiye ve Rusya arasındaki bağımlılık ilişkileri uçak krizinin ekonomik etkilerini nasıl şekillendirmiştir? Bu soruları cevaplamak amacıyla çalışmamızda öncelikli olarak (literatür bölümünde) siyasi krizlerin ekonomik krizlere dönüşmesi ve bu etkilerin oluşumunda bağımlılık türlerinin oynadıkları şekillendirici roller incelenmiştir. Takip eden bölümde, (tarihsel arka plan bölümünde) Türkiye ve Rusya arasındaki tarihsel ekonomik ilişkileri, uçak krizinin ekonomik krize dönüşmesine ilişkin alt yapı ve iki ülke arasındaki bağımlılık ilişkileri betimlenmiştir. Çalışmamızın analiz bölümünde ise tarihsel arka plan bölümünde ortaya konulan sektörlerdeki literatür bölümünde ortaya konulan bağımlılık, siyasi kriz ve ekonomik etki ilişkiselliği çerçevesinde Türkiye ve Rusya arasındaki uçak krizinin etkileri incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve döküman analizi yapılarak resmi sitelerden konuyla ilgili çeşitli kaynaklar ve istatistikler toplanmıştır. Yapılan incelemede, siyasetin ekonomi ile ciddi anlamda etkileşim içerisinde olduğu, dolayısıyla da bağımlılığa rağmen uluslararası siyasi krizlerin devletler arası ekonomik ilişkileri genellikle olumsuz yönde etkiliyor olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Bağımlılık, Kriz, Siyasi kriz, Ekonomik ilişkiler, Karşılıklı Bağımlılık.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School of Social Sciences
Department: Economics
Thesis Type: Master Thesis
Supervisor: Assist. Prof. Dr Hüsrev TABAK
Author: Gökçen AYDINBAŞ
Year: 2018

ABSTRACT

In this thesis we tried to answer two questions: how do dependencies shape the economic affects of political crises? and relatedly how the dependencies between Turkey and Russia shaped the economic impacts of the Russian jet crisis? To study this, we initially wrote a literature review trying to unfold the transformation of political crises into economic crises and the role dependencies play in the occurance of the relevant impact. Following this, in the historical background section, we reviewed the history of economic relations between Turkey and Russia and the development of dependencies between the two countries. In the analysis chapter, finally, we examined the affects of the jet crisis on four economic sectors, namely, foreign trade, foreign direct investment, tourism and energy. Within the study we adopted qualitative research methodology and utilized various sources and statistics related to the economic relations between Turkey and Russia. In our examination, it is seen that politics and economy affect each other in a serious way and therefore international political crises may generally have a negative impact on inter-state economic relations despite the interdependence.

Keyword: Turkey, Russia, dependency, crises, political crises, economic relations, interdependency.

KISALTMALAR

AB : Avrupa Birliği

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

BM : Birleşmiş Milletler

BOTAŞ : Boru Hatları İle Petrol Taşıma Anonim Şirketi

DYY : Doğrudan Yabancı Yatırımlar

EPDK : Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu

TTYD : Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği

TUİK : Türkiye İstatistik Kurumu

ÜDİK : Üst Düzey İşbirliği Konseyi

TABLOLAR LİSTESİ

ŞEKİLLER LİSTESİ

GİRİŞ

Bu tez çalışmasında uluslararası siyasi krizler ve bunların ekonomik etkileri ele alınmakta ve bu kapsamda 2015 yılında Türkiye ile Rusya arasında yaşanan ve iki ülke ilişkilerinde büyük infiale yol açan uçak krizinin iki ülke için ekonomik sonuçları incelenmektedir. Ancak bu sorgu, iki ülke arasındaki bağımlılık ilişkileri ve ilgili bağımlılıkların krizin ekonomik sonuçları üzerindeki etkileri incelenerek yapılmıştır. Çalışmanın bu giriş bölümünde, incelemenin problemi ve araştırma sorusu tanıtılacak, ilgili sorgunun hangi yöntem üzere yürütüleceği anlatılacak ve tez çalışmasının iç organizasyonu tanıtılacaktır.

Araştırmanın Problemi

Devletler arası diplomatik ilişkilerde, dostluklar sürekli olmadığı gibi düşmanlıklar da ezeli bir şekilde ortaya çıkmamaktadır. Gerek dostluğun, gerekse düşmanlığın derecesini ve süresini karşılıklı çıkarlar veya bağımlılıklar belirlemektedir. Bağımlılık ilişkileri doğrultusunda dünyadaki bütün ülkelerin birbirlerinin politikalarını etkileme olanağı bulunmaktadır. Bu açıdan, ekonomi temelinde oluşan bağımlılık ilişkileri, devletlerin çatışma yerine uyuşma yolunu tercih etmelerini sağlamıştır. Ülkeler, bu ekonomik bağımlılık ilişkisiyle beraber siyasi ilişkilerini de geliştirme yoluna gitmekte ve siyasi bakımdan diğer ülkeleri kendilerine bağımlı hale getirebilmektedir. Bir başka deyişle, dış politika hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla ülkeler, artık 'ticaret anlaşmaları, uluslararası yardımlar veya ekonomik ambargo' gibi yumuşak güç (soft power) yöntemlerini uygulamaktadır. Oluşan düşünce; 'Ticaret yapan insanlar birbirleriyle savaşmak istemezler' şeklindedir ve bu durum ilişkilerde güven ortamını sağlamaktadır. Ayrıca, devletler arasında yaşanan siyasi gerginliklerden dolayı meydana gelen olumsuzlukların hızla ticarete yansıması ile ekonomik veriler söz konusu devletlerin ilişkilerinin bozulduğunu gösteren bir çeşit erken uyarı işareti olarak görülmektedir. Böylece, siyasal sorunların yoğunlaştığı ilişkiler çerçevesinde ekonomik araçlarla işbirliği potansiyelinin geliştirilmesi, krize dönüşebilecek olası gerginliklerin aşılabilmesini mümkün kılmaktadır.

Ekonomik bağımlılık sayesinde gelişmiş bir ülke, diğer ülkelere elindeki teknolojik ürünleri siyasi bir araç olarak kullanırken, petrol doğalgaz gibi kaynaklar bakımından zengin olan ülkelerde enerjiyi siyasi bir silah olarak kullanabilir. Bu bakımdan fosil enerji kaynakları bakımından zengin rezervleri olan Rusya, enerji ihtiyacının bağımlılık halini aldığı günümüzde önemli enerji kaynağı potansiyeli sayesinde uluslararası arenada stratejik bir güç olarak belirmiştir. Nitekim, Rusya her fırsatta enerji kozunu kullanmaktan çok fazla çekinmemektedir. Türkiye ise yerli kaynakları yetersiz olduğu için, % 70-80 oranında ithal enerji kaynaklarına bağımlı hale gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye ve Rusya'nın ekonomik ilişkilerinde Türkiye aleyhine bir ticaret açığı bulunmaktadır. Bu ticaret açığı, Türkiye ile Rusya arasındaki doğal gaz ticaretinin ikili ticaret hacminin önemli bir bölümünü oluşturmasından kaynaklanmaktadır. Son zamanlarda Türkiye doğal gaz ihtiyacının yarısından fazlasını (%58), Rusya'dan karşılamaktadır. Rusya ve İran haricinde doğalgaz tedarik edebileceği kaynakların sınırlı olması ve elektrik üretiminde doğalgaza olan yüksek seviyedeki bağımlılığı, Türkiye'nin Rusya ile pazarlık gücünü kısıtlamaktadır. Bu durum, yani enerji bağımlılığı, gerilim dönemlerinde ülkemizi sıkıntıya sokabilme, enerji talebini karşılarken kullanılacak arz miktarı için Rusya'ya olan bağımlılığın ekonomik ve politik sonuçları neticesinde enerji güvenliği sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Bu genel anlatı zemininde, ekonomik bağımlılıklar ve çıkarlar doğrultusunda uzun bir süredir dostluk ve işbirliği içerisinde süregelen Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkiler, 24 Kasım 2015 günü yaşanan uçak düşürme olayından dolayı âdeta dondurulmuştur. Bu olaydan sonra, Rusya'nın gerek tarım ürünleri ithalatına, gerekse de Türk inşaat şirketlerinin yatırımlarına getirdiği ciddi kısıtlamalar nedeniyle Türkiye ile ihracatında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Bu bakımdan, Türkiye'ye uygulamış olduğu ekonomik yaptırımlardan Rus ekonomisinin kendisi de olumsuz etkilemiştir. 2014 yılından itibaren zaten ekonomik açıdan daralma yaşayan Rusya, uçak krizinden dolayı önemli bir ticaret ortağı olan Türkiye'yi de kaybetmiştir. Şu demek oluyor ki; yaşanan bu gerginlik,

özellikle Türkiye için daha fazla olmakla birlikte her iki ülke için de ciddi sıkıntılara neden olmuştur.

Bu açıdan düşünüldüğünde coğrafi konumu, karşılıklı çıkarları ve bağımlılıkları doğrultusunda ciddi anlamda birbirini tamamlayan Türkiye ve Rusya'nın aralarında yaşanan bir siyasi gerginlik karşısında verdikleri tepkiler ve bu durumun ekonomik ilişkilere etkileri bizi bu araştırmayı yapmaya teşvik etmiştir. Uluslararası siyasi krizlerin ve devletler arası bağımlılık ilişkileri doğrultusunda oluşan ekonomik maliyetlerin bilimsel bir yaklaşımla araştırılmasının Türkiye ve Rusya arasında yaşanan Uçak krizi hadisesinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Tam da bu noktada, bu araştırma devletler arası ilişkilerde siyasi krizlerin ekonomik yaptırımlara dönüşmesini, bununla ilişkili olarak da devletler arasındaki bağımlılık ilişkilerinin bu yaptırımlara (tepkilere) etkilerini sorunsallaştırmaktadır. Bu minvalde çalışmamızdaki araştırma sorumuz şudur: *Devletler arasındaki bağımlılıklar siyasi krizlerin ekonomik etkilerini nasıl şekillendirir?* Bu soruyu cevaplayacağımız vaka incelemesi ise Türkiye ile Rusya arasında 2015 yılında uçak krizinin yaşanması sonrasında oluşan ekonomik tepkiler olacaktır. Bu noktada ampirik sorumuz şudur: *Türkiye ve Rusya arasındaki bağımlılık ilişkileri uçak krizinin ekonomik etkilerini nasıl şekillendirmiştir?*

Bu soruların cevaplandırılması ve konunun araştırılması önemlidir, çünkü Türkiye Rusya arasındaki Uçak krizi hadisesi şimdiye kadar genel olarak yüzeysel bir şekilde araştırılmış ve derinlemesine incelenmeden sadece yaşanan bu gerginliğin etkileri anlatılmıştır. Bizim araştırmamız ise bu olayın ülkeler arasındaki bağımlılık ilişkileri çerçevesinde nasıl şekillendiği üzerinde durarak sektörel açıdan bu bağımlılığın tek tek incelemesinin yapıldığı bir çalışma özelliği taşımasıyla önem arz etmektedir. Türkiye'nin enerji bağımlılığının en yüksek olduğu ülke Rusya olduğundan, bu bağımlılığın iki ülke arasındaki siyasi krizlerin ekonomik krizlere dönüşmesini etkilemesi kuvvetle muhtemeldir. Tam da bu

noktada, bu etkinin incelenmesi önemli olmakta, çalışmamız da bunu yapmayı amaçlamaktadır.

Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada uluslararası siyasi krizler ve ekonomiye etkileri - Uçak Krizi örneğinde - ele alınmıştır. Genel tarama türünde betimsel bir araştırma yapılarak özellikle 24 Kasım 2015 tarihinde Suriye'den kalkan bir Rus savaş uçağının sınır ihlali yapması sonucu Türk savaş uçakları tarafından düşürülmesiyle ortaya çıkan krizin, Türkiye-Rusya ekonomik ilişkileri üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışmada, genellikle Sosyal Bilimlerle ilgili yapılan çalışmalarda tercih edilen Nitel Araştırma Yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, disiplinler arası öznel bir bakış açısı benimsenerek, yorumlayıcı bir yaklaşımla araştırma problemini incelemeyi amaçlayan bir yöntemdir. Nitel çalışmalarda genel olarak görüşme (soru sorma), gözlem (gözlemleme) ve doküman analizi (okuma) şeklinde üç çeşit veri toplama metodu kullanılır. Nitel araştırmalarda, araştırma problemiyle ilgili yazılı ve görsel malzemeler araştırmada kullanılabilir. Araştırılan konuya ilişkin bilgi içeren yazılı belgelerin incelenmesi ve yorumlanması yoluyla veri toplanması anlamına gelen doküman analizi, tek başına bir araştırma yöntemi olarak da uygulanabilir. Bu çalışmada da Türkiye ile Rusya arasında meydana gelen Uçak Krizi ile ilgili ulusal ve uluslararası yazılı ve görsel kaynaklar incelenerek yorumlanmıştır. Araştırma verileri toplanırken; basılı kitaplardan, süreli yayınlardan, raporlardan, analizlerden, akademik veri tabanlarından ve bilimsel yayın tarama sitelerinden, ayrıca Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK), Dış İşleri Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı gibi resmi devlet kurumlarının web sitelerinden elde edilen birincil ve ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Bunların dışında internet ve gazete gibi haber kaynaklarından ilgili haber ve yazılar (makale vb.) taranmıştır. Veri toplama aracı olarak doküman analizi tekniğinin kullanıldığı bu araştırmanın örneklem grubunu, Türkiye ile Rusya arasında yaşanan Uçak Krizi ve bu krizin her iki ülke ekonomisi üzerindeki etkileri oluşturmaktadır.

Diğer ülkelerde yaşanan benzer durumlarla uçak krizi karşılaştırılarak krizin ekonomiye etkileri hakkında değerlendirmelerde bulunulmaya çalışılmıştır. İki ülkenin ekonomisi, uçak krizi öncesi ve sonrası şeklinde karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu inceleme yapılırken istatiksel verilerden, tablolardan yararlanılmıştır. Tablolarda kriz öncesi ve kriz sonrasının karşılaştırılması ile birlikte son 4 yıl ve son 10 yıl arasında değişen aralıklarda meydana gelen rakamsal değişmeler (aylara göre değişmeler de verilerek) gösterilmiştir. Bu değişimlerin dış ticaret, turizm ve enerji ilişkileri başta olmak üzere çeşitli sektörlere göre incelemesi yapılmıştır.

Çalışmamızın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak, araştırma sorumuz gereği, krizin tüm boyutlarına değil yalnızca ekonomiye odaklanılmıştır. Çalışmada kuramsal araştırma sorusu tek bir örnek vaka incelemesi ile açıklanmaya çalışılmıştır. Farklı örnekler verilebilirdi fakat tek örnek üzerinden konunun daha detaylı bir şekilde anlatılması ve incelenmesi amaçlanmıştır. Ancak, çalışmanın pek çok yerinde farklı kriz ve ekonomik etki örnekleri konu içerisinde kısa maddeler halinde verilerek, anlatım zenginleştirilmiş ve karşılaştırma imkanı oluşturulmaya çalışılmıştır. Konu güncel bir olaya odaklandığından tarihsel bir analiz yapılmamıştır, bu noktada yani çok yakın tarihli bir olay incelendiğinden dolayı, tarihselliği olan bir ekonomik inceleme modeli geliştirilememiştir.

Çalışmanın Yapısı

Çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın problemi, sorusu ve yöntemi tanıtılmıştır. Birinci bölümde, uluslararası siyasi krizlerin ekonomiye etkileri incelenerek genel kriz tanımları ve türleri açıklanmıştır. Ardından siyaset ekonomi ilişkisi üzerinde durularak alan yazın olan “Uluslarası Politik Ekonomi” kavramına değinilmiş ve çalışmamızın bu alan yazın ile olan ilişkisi ele alınmıştır. Daha sonra siyasi krizlerin ekonomik etkileri açıklanmış ve siyasi kriz durumlarında sektörel (dış ticaret turizm, müteahhitlik, enerji) etkiler ve diplomatik etkileri (yaptırımlar, ambargolar) anlatılarak bu gerginlikler karşısında

bireysel (ikili) ilişkilerde devletlerin ve uluslararası toplumun gösterdiği ekonomik tepkiler ve ilgili yaptırım dinamikleri çeşitli örneklerle birlikte ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde son olarak da bağımlık ile yaşanan bu krizler ve sonucunda uygulanan tepkiler (yaptırımlar, ambargolar) ilişkilendirilerek, bağımlılıkların krizleri nasıl şekillendirdiği ele alınmıştır. İkinci bölümde, ilişkilere, ilişkilerin ekonomik boyutuna ve uçak krizine ilişkin tarihsel arka plan işlenmiş, uçak krizi ve neticesinde iki ülke arasında yaşananlar ile birlikte Rus tarafının uyguladığı yaptırımlardan bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde, iki ülkenin kriz öncesi ve sonrası ekonomik verileri karşılaştırılmış, bu veriler, tablolar oluşturularak yorumlanlanmıştır. Sonuç kısmında ise araştırmanın bulgularına ilişkin son değerlendirmelere yer verilmiş, iki ülke ilişkilerinin son durumu anlatılmış ve bu kriz ile ilgili çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

1. ULUSLARARASI SİYASİ KRİZLER, BAĞIMLILIKLAR VE EKONOMİK ETKİLER

1.1. Krizler, Siyasallaşması ve Uluslararasılaşması

Kriz kavramının etimolojik kökeni Yunanca 'krisis' kelimesine dayanmakta ve 'karar verme' anlamına gelmektedir. İngilizce ve Fransızcada 'bunalım, buhran, dönüm noktası' olarak ifade edilen kriz kelimesi Türkçeye de aynı anlamla girmiştir (http://www.tdk.gov.tr). Kriz kelimesi Türk yazılı kaynaklarında, ilk kez 1924 yılında kullanılmıştır (Yeni Türkçe Lugat, 1924). Diğerlerinden biraz daha farklı olarak Çincede ise kriz kelimesi, 'wei-ji' olarak adlandırılan iki karakterle simgelenmiştir. Bu karakterlerden bir tanesi 'tehlikeyi, diğeri ise 'fırsatı' temsil etmektedir (Aydemir, 2005)

Günümüzde, küreselleşme olgusunun etkisiyle birlikte kriz kavramı gerek yerel gerekse küresel çevrelerde sosyal hayatın baskın ve alışılagelen kavramlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kriz, "denetlenemeyen bazı dış faktörlerin etkisiyle ortaya çıkan ve sisteme zarar veren olumsuz gelişmeler" olarak ifade edilmektedir (Uludağ ve Arıcan, 2003). Geleneksel anlamda, ulusal değerleri tehdit eden ve hızla karşılık verilmesi gerekilen "önceden bilinmeyen, hesaba alınmayan veya öngörülmeyen bazı gelişmelerin, makro düzeyde devlet, mikro düzeyde ise firmaları dolayısıyla girişimcileri ciddi anlamda etkileyecek sonuçları yaratan olaylar" kriz olarak tanımlanmaktadır (Turan, 2001: 56).

Kriz kavramının çok geniş bir anlam çeşitliliği bulunmaktadır. Nitekim tıp, ekonomi, yönetim, kamu yönetimi, iletişim, tarih, psikoloji, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler gibi çeşitli alanlarda kullanılmaktadır. Çeşitli bilim dallarında ve günlük konuşma dilinde yaygın olarak karşımıza çıkan kriz kavramı, sosyal bilimler literatürüne 1960'lı yıllarda girmiştir. Sosyal bilimler literatüründe kriz, "buhran, bunalım, beklenmedik bir sosyal, ekonomik veya psikolojik gelişme karşısında normal ilişkilerin ciddi olarak sarsılması, karşılaşılan soruna çözüm yolları üretmede yetersiz kalınması sonucu ortaya çıkan ve çaresizlik içinde

gelişen gerilim durumu” olarak tanımlanmıştır (Demir ve Acar, 2002; 80). Sosyal ilişkilerde krizler; insanların, devletlerin, hükümetlerin, kuruluşların yaşamış oldukları karmaşık durumlardır (İşyar, 2008). Uluslararası ilişkiler literatüründe ise; uluslararası politikadaki krizler kapsamında maddi ve usulî yaklaşımlar olmak üzere iki genel yaklaşım bulunmaktadır. Maddi yaklaşım; her bir krizin, problemin ve/veya durumun içerikleriyle ilgilidir. Dolayısıyla, bu yaklaşımın savunucuları, öncelikle belirli bir kriz örneğinin tanımlarını ve etkilerini göz önünde bulundururlar. Öte yandan, usulî yaklaşımın amacı; genel krizlerin usule ilişkin tanımlamasını yapmak ve spesifik konuları veya içeriğini incelemeksizin her türlü krizin ortak özelliklerine odaklanmak amacıyla krizler hakkında genel kuramları oluşturmaktır (İşyar, 2008). Ekonomi literatüründe kriz kavramı, “konjonktürdeki yön değiştirme, genişleme, devamlı olarak bir ilerleme döneminden uzun veya kısa bir bunalım, daralma evresine geçiş” anlamına gelmektedir (Yılmaz, vd, 2005: 78). Keynes’e göre kriz; “aşağıdaki bir hareketten yukarıdaki bir harekete geçiş sırasında, genellikle görülemeyen ve yukarı doğru olan evrimden aşağıdaki bir evrime geçerken ani şekilde oluşan bir olgu” olarak ifade edilmiştir (Keynes, 1969: 289). Klasik iktisatçılar ise krizleri, sermaye birikiminin gelişimi sırasında rastgele meydana gelen kazalar olarak tanımlamıştır (Yılmaz, Kızıltan ve Kaya, 2005).

Tüm bu tanımlamalarda ve kullanımlarda da görülebileceği üzere, krizin farklı türleri vardır; ekonomik kriz, mali kriz, finansal kriz, siyasi kriz, hükümet krizi, ahlak krizi gibi. Doğal afetler, küresel siyasal gelişmeler, uluslararası terörizm, küresel toplumsal değişimler için ‘kontrol edilemeyen krizler’; siyasal gelişmeler, siyasal terörizm, çevresel sorunlar, sağlık sorunları ve ekonomik krizler ‘kontrol edilebilen krizler’ olarak ifade edilmektedir (Albeni ve Ongun, 2005: 98). Farklı türleri olmasına rağmen krizler; bir ülkenin her türlü hedef ve menfaatlerini, siyasi, ekonomik ve sosyokültürel hayatını olumsuz yönde etkilemekte ve ciddi kayıplara yol açmaktadır (Erdinç, 2007).

Konuyla ilişkilendirebileceğimiz ‘ekonomik kriz, siyasi kriz ve uluslararası kriz’ kavramları detaylı olarak değerlendirildiğinde genellikle, konjonktür teorileri içerisinde ele alınmış olan ekonomik kriz, “piyasada bulunan mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılan üretim faktörleri ile farklı piyasalarda meydana gelen ekonomik faaliyetlere göre aşırı dalgalanmalar” olarak ifade edilmektedir (Altuntepe, 2009: 134). Ekonomik kriz; “para, sermaye, işgücü, mal ve hizmet piyasalarında karar alan birimleri aşırı tedbirli davranmaya iten ve ekonomik göstergelerde sürekli kötüleşme yaratan güven sarsılması” anlamına gelmektedir (Türkkan, 2006: 93). Ekonomik kriz, “ekonomik gelişme süresinde mal ve hizmetlerin arz ve talep dengelerinin bozulması, tüm ekonomik unsurlar arasındaki ilişkilerin durmasına yol açan olumsuz olay” olarak da tanımlanmaktadır (Çapraz, 2001: 3). Küreselleşme ile yayılan ekonomik krizlerin etkisi ve şiddeti, teknolojik ilerlemeler sayesinde piyasalar arasında gelişen etkileşimle birlikte artmıştır. Etkisi ve şiddeti artan ekonomik krizler, dünya ekonomilerinin yaşadığı bir sorun olarak sürekli varlığını korumuştur. Nitekim, piyasada meydana gelen güvensizlikle birlikte işlem maliyetlerinin artması iktisadi anlaşma alanlarını daralmakta ve mevcut iktisadi sorunları içinden çıkılmaz bir hale getirmektedir.

19. yüzyıl öncesi yaşanan krizler, genelde savaşlar sonucu ortaya çıkan kayıplar, açlık, sefalet, kıtlıklar, kötü iklim koşulları ve etkisi az da olsa devletlerin uyguladığı yanlış politikalar sonucu oluşmuştur. 19. yüzyıl sonrası krizler ise; bu sebeplerle birlikte dünya üzerinde etkisi olan büyük devletlerin yanlış yatırımları ve başarısızlıklarından kaynaklanmıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde görünen şu ki kriz; gelişen sanayileşme ile beraber devletlerin dünya üzerindeki faaliyetleri ve ticari ilişkileri artırılarak finans merkezlerinin oluşması sonucu farklı bir boyut kazanmıştır. Özellikle Soğuk Savaş’ın bitmesiyle birlikte blokların uyguladığı sert tutumun kalkması neticesinde ertelenen sorunlar; siyasi krizlere yol açmıştır (Sandıklı, 2012).

Bu durum, siyasal krizin nasıl ve neden oluştuğu yönünde açıklama yapılmasını sağlayabilir. Siyasi kriz; "bir ülke için yerel olmaktan çok uzak bir şekilde domino etkisiyle, birden çok bölgeyi, sektörü, işletmeyi etkileyebilen hatta ülkeye giriş çıkışları sıkıntıya sokan en büyük kriz türlerinden biri" olarak tanımlanmıştır (Yenişehirlioğlu vd., 2013: 59). Ulus devletlerin ortaya çıkışından itibaren günümüze kadar geçen dönemde ulusal sınırlar içerisinde başlayan siyasi krizlerin temelinde terörizm, insan hakları, azınlık hakları, etnik sorunlar, sınır sorunları, göç sorunları gibi birçok sorun bulunmaktadır. Gerekli önlemler alınmadığı durumlarda bu sorunlardan kaynaklanan ulusal krizler diğer ülkelere de yayılmakta, böylece krizler ulusal sınırları aşarak bölgesel veya uluslararası nitelikli krizlere dönüşebilmektedir (Durgun ve Gövdere, 2011). Uluslararası politik iletişimin tarafları arasındaki ilişkilerin tehdit edildiği, bir bozulma ya da dönüşüm olayı anlamına gelen uluslararası siyasi krizler, genel olarak makro ölçekli ve çok sayıda devletin (bazen sadece iki devletin), bölgesel veya uluslararası örgütün 'taraf' olarak katıldığı krizlerdir (Aydemir, 2005).

Krizlerin uluslararası boyuta gelmesinde; krize yol açan bazı sorunların sınır aşan karakteri, devletlerin çıkar ve hedefleri, krizin çıktığı ülkeyle çok yönlü ilişkiler, jeopolitik yaklaşımlar, uluslararası sistemin dengesinin bozulmasından duyulan kaygı algıları, kriz sonrası bölgesel ve uluslararası güç yapılanmasından avantajlı çıkma isteği ile liderlere özgü kişisel nitelikler şeklindeki çok yönlü faktörler etkili olmaktadır (Bingöl, 2012).

Uluslararası krizler çoğunlukla bir dış kriz durumu ile başlamaktadır. Dış politika krizlerini tetikleyen güç genellikle; düşmancıl eylem, yıkıcı olgu veya çevresel değişikliklerden kaynaklanan birbiri ile bağlantılı üç farklı algıdan oluşmuştur: Bunlar; bir veya daha fazla temel değere yönelik tehdit, karşılık vermek için sınırlı bir zamanın olması, askeri eylemlerin sürece dâhil olma olasılıklarının artması olarak belirtilmiştir (Stuart, 1996). Bu bakımdan uluslararası kriz; "ikiden fazla ülkenin dâhil olduğu gerginlikler veya uluslararası düzeni, kurulu uluslararası dengeyi değiştirecek, uluslararası istikrarı bozacak

olaylar, davranışlar ve tutumlar" şeklinde ifade edilmektedir (Şıhmantepe, 2009: 133).

Uluslararası politikada devam eden 'puzzle', sistemik yapı ile ülkeler arasındaki etkileşimin normal, sıradan modellerinin önemli ölçüde değiştiği bir durum olan uluslararası krizleri birbirine bağlamaktadır. Örneğin, uluslararası sistemde (küresel, baskın veya alt sistemler düzeyinde) ortaya çıkan bir kriz durumu veya uluslararası sistem içerisindeki bir aktörün hâkimiyetine karşı meydan okumalar hakkında konuşmak mümkündür (Ikenberry, 2011). Kriz olgusunun; 'sistem etkileşimleri' ve 'devlet aktörleri' olmak üzere iki düzeyi bulunmaktadır. Sistem etkileşimlerinde uluslararası kriz; "iki veya daha fazla devlet arasındaki çatışmacı etkileşimlerin yoğunluğunun artmasına ve buna karşılık da bu devletlerin küresel, dominant ve alt sistem yapılarını değiştirmeye zorlamaları" olarak açıklanmıştır (Aydemir, 2005). Sistematik yaklaşıma göre krizler; bir sistemin bozulduğu, dönüştüğü ve normal, barışçıl ilişkilerin tehdit edildiği bir süreç olarak ifade edilmiştir (Young, 1967, 10; Hermann, 1972, 187) . Luhmann'ın sistem teorisinde krizler, "sistem ve sistem öğelerinin çevreleriyle olan ilişkilerini, varlıklarını tehdit eden bir durum" olarak tanımlanmıştır (Aydemir, 2005: 207). Luhmann'a göre "sistem olarak ifade edilen bütünün kendi düzenini ve varlığını koruyabilmesi, sorunların çözülmesine bağlıdır, sorunları algılayamayan, çözümleyemeyen bir sistem öğesinin düzenini koruyabilmesi, tehdit altındadır" (Luhmann 1987:35'den aktaran Gökçe, 2002, 75). Luhmann bu tehditleri, kriz kavramı ile yakından ilişkilendirmiştir. Krizleri tehdit temelinde tanımlayan Luhmann'ın krizlerle ilgili ifadesi şu şekildedir; "krizler yalnızca ayrı ayrı değerlerin değil, tam tersine sistemin varlığının beklenmedik (konusal olarak hazırlık yapılmamış) şekilde tehdit edilmesidir. Krizler, birçok değerin gerçekleştirilmesini belirsiz ve zaman baskısı altında tehlikeye atarak dikkatleri üzerlerinde toplarlar" (Luhmann, 1970: 16'den aktaran Aydemir, 2005).

Karar verme yaklaşımına göre ise kriz; karar alıcıların yüksek öncelikli hedeflerini tehdit eden, durum değişmeden önce karşılık verme zamanını kısıtlayan ve karar alma birimine sürpriz yaratan durum olarak ifade edilmiştir (Hermann, 1969: 29). Karma yaklaşımda ise uluslararası kriz; taraflar arasında savaş çıkma olasılığının büyük oranda arttığının hissedildiği, kısa zaman periyodunu kapsayan, iki veya fazla ülkenin karşılıklı meydan okuması" olarak tanımlamaktadır (Brecher, 1993: 3).

Karar verme teorisinden yola çıkan yazarlardan biri olan Charles F. Hermann, Luhmann'ın tanımlamasına benzer şekilde uluslararası krizleri incelerken, üst düzey karar vericiler tarafından 'tehdit, zaman ve sürpriz' olmak üzere 3 unsur üzerinde durmuştur. Charles F. Hermann uluslararası krizi; "karar vericilerin önceliklerini tehdit eden, kararın şeklinin değişimi için gerekli olan zaman ve miktarını kısaltan, ortaya çıkışıyla karar vericiler üzerinde bir sürprize yol açan durum" şeklinde tanımlamıştır (Hermann, 1969: 414). Karma yaklaşımı benimseyen Michael Brecher ise krizleri, 'dış politika krizleri' ve 'uluslararası krizler' olmak üzere 2 kategoriye ayırmıştır. Dış politika krizi, bir devlet açısından iç veya dış çevresindeki değişimden ortaya çıkan ve gerekli, yeterli 3 koşulu oluşturan durumu ifade etmektedir. Bu koşullar; "temel değerlere yönelik bir tehdidin oluşması, kriz durumunun farkında olmamak ve oluşan tehdide karşılık vermek açısından zamanın sınırlı olması, askeri düşmanların da içerisinde bulunduğu artırılmış bir bağlantı ihtimalinin bulunması" şeklinde gösterilmiştir (Brecher-Wilkenfeld, 2000: 4). Hermann ve Brecher'ın tanımları her ne kadar benzermiş gibi görünse de; aralarında temel farklılıklar bulunmaktadır. Hermann'ın önem vermiş olduğu sürpriz, Brecher tarafından ihmal edilmiştir. Ayrıca, Hermann'ın savunduğu kriz durumlarının karar verme sürecinin kısaltılması yerine Brecher bu sürenin sınırlandırılması ifadesini kullanmıştır. Hermann'a göre tehdidin yöneldiği durumlar öncelikli amaç iken, Brecher'a göre ise; temel değerler olarak belirtilmiştir. Bu konudaki bir başka teori ise; uluslararası krizlerin savaş riski üzerine vurgu yapan Glenn Synder ve Paul Diesing tarafından oluşturulmuştur. Onlara göre uluslararası kriz, şiddetli çatışma

içerisindeki iki ya da daha çok egemen devlet arasında meydana gelen ve tehlikeli savaş ihtimali içeren etkileşimlerdir (Snyder ve Diesing, 1978).

1.2. Uluslararası Siyasi Krizlerde Ekonomik Etkinin Oluşumu

1.2.1. Ekonomi-Siyaset İlişkisi

Uluslararası İlişkiler ve Uluslararası Politik Ekonomi disiplininin iki önemli unsuru olan Realist ve Liberal yaklaşımlarda ekonomi ve siyaset konusunda birbirinden farklı görüşler öne sürülmüştür. Realizm; ekonomiyi siyasetin aracı görüp devleti merkeze alırken, liberalizm siyaseti ekonominin aracı olarak görüp ekonomiyi ön plana çıkarmıştır (Durmuş, 2017). Genel anlamda ekonomi, sonsuz insan ihtiyaçlarına karşılık kıt kaynakları verimli olarak kullanmanın yollarını arayan bir bilim olarak tanımlanmıştır. Siyaset ise, "bir taraftan toplumda yaşayan insanlar arasındaki çatışma, mücadele ve kavga anlamına gelirken, diğer taraftan toplumda bütünlüğü sağlamak, özel çıkarlara karşı koyarak ortak iyiliği gerçekleştirmek" şeklinde ifade edilmiştir (Parasız, 2000: 4). Ayrıca siyaset, genellikle toplumdaki aktörler arasında çıkarların farklılaşması ve çıkar çatışmalarının oluşması sonucunda güç ve otoritenin kullanılmasını kapsamaktadır.

Ekonomi ve siyaset etkileşimleri politik ekonomi alanındaki çalışmaların en kilit sorusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomi ve siyaset kavramları birlikte, "politik ekonomi" ismiyle "devlet giderlerinin karşılanması için vergi konulması" olarak literatürde ilk defa Aristo tarafından kullanılmıştır (Flynn, 1967: 5). "Politik ekonomi" kavramı Eski Yunancadaki "polis" ve "oikonomike" kelimelerinden türetilmiştir (Ateş ve Gökmen, 2013: 48). Politikanın kökü olan "polis" kelimesi "bağımsız şehir devleti", ekonominin kaynağı olan "oikonomike" (oikos ve nomos) ise "mal varlığının yönetimi" anlamına gelmektir (Ateş ve Gökmen, 2013: 48). Politik ekonomi; siyaset ile ekonominin karşılıklı etkileşimi anlamına gelmekte ve "siyasi gücün ekonomik sonuçları nasıl şekillendirdiğini ve

ekonomik gücün de siyasi eylemleri nasıl etkilediğini" açıklamaya çalışmaktadır (Ateş ve Gökmen, 2013: 48; Drazen, 2000: 20).

Politik ekonomi kavramını 17. yy.'ın ikinci yarısında merkantilistler de kullanmıştır. Merkantilistlere göre; ekonomi "bir bireyi yönetme sanatı", politik ekonomi ise "bir devleti yönetme sanatı"dır (Savaş, 1986: 7). Klasik iktisatçılar ise "politik ekonomi" kavramını ilk önce; "bugünkü iktisat bilimi" anlamında kullanmışlardır. Daha sonra "politik ekonomi, insan davranışlarını inceleyen aktör modeli" (formel ekonomik metodolojilerin uygulaması) olarak tanımlanmıştır. Politik ekonomiyi, Smith ve Malthus "servetin niteliğinin ve kaynağının araştırılması" olarak ifade ederken; Ricardo, "ürünün yaratılmasına katılan sınıflar arasında ürünün bölüşüm konularının araştırılması" olarak tanımlamıştır (Kazgan, 2000: 71). Modern araştırmacılar ise politik ekonomiyi, "ekonomik ve siyasi eylemlerin etkileşiminden doğan sorunlara dikkat çeken yaklaşım" şeklinde tanımlamıştır (Gilpin, 1987: 8). Walter ve Sen'e göre ise; politik ekonomi, "herhangi bir değişkene (politik veya ekonomik) öncelik veren bir yaklaşım veya gelenek değil, ayrı bir sosyal bilim" olarak belirtilmiştir (Walter ve Sen, 2009: 3-4). Politik iktisatçılar; gerçek siyasi sonuçları hangi faktörlerin açıklayabileceğini sorgulayarak iktisatçıların 'ekonomik kalkınma' analizlerini, sosyal sonuçları ile birlikte açıklama gayretindedirler. Uluslararası politik ekonomi ise "ekonomi-politikalar ile devletler-piyasalar arasında yaşanan karşılıklı etkileşimi ele alıp inceleyen disiplinler arası bir yaklaşım" olarak tanımlanmıştır (Durmuş, 2017: 525). Uluslararası Politik Ekonomi'yi tanımlarken Robert Gilpin; uluslararası sistemin doğasını etkilemek amacıyla devletlerin, çokuluslu şirketlerin ve diğer güçlü aktörlerin güçlerini nasıl kullandıkları (ekonomi ve politika arasındaki etkileşimleri) üzerinde durmuştur (Gilpin, 2001). Gilpin ve Strange tarafından sınıflandırılan "Uluslararası Politik Ekonomi alanındaki temel kuramlar, 'devlet' ve 'piyasa' etkileşimi analizlerine dayanmaktadır" (Walter ve Sen, 2009: 8). Bu teoriler; piyasa ve ekonomik büyümenin politik etkileri, ulusal ve uluslararası toplumdaki değişim, piyasanın savaş ve barış konularına etkisi gibi sorunlara farklı tepkiler veren yaklaşımlar olarak karşımıza çıkmıştır (Ateş ve Gökmen, 2013).

1.2.2. Siyasi Krizlerin Ekonomik Etkileri

Bir devletin yaşamış olduğu ekonomik krizler siyasi ilişkileri etkilediği gibi, siyasi krizler de ekonomik ilişkileri etkilemektedir. Siyasi krizlerin ülke ekonomilerindeki olumsuz etkileri, birçok araştırma alanının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaşanan krizin süresini kısaltarak olumsuz etkilerini azaltmak ve krizin yeniden oluşma olasılığını düşürmeye çalışmak da bu araştırmalar sayesinde mümkün olmuştur.

Uluslararası siyasi krizler, ülkelerin ekonomik sosyal bağlarının kopmasına, mevcut ilişkilerinin azalmasına ve yıpranmasına yol açabilmektedir. Bu krizler, mali piyasalarda dalgalanmaların yaşanmasına ülkede yabancı sermaye girişi azalırken sermaye çıkışının artmasına yol açarak ülkede ekonomik zorluklar yaşanmasına neden olabilmektedir. Ekonomik anlamdaki gerginlikler iki ülke arasındaki ticari ilişkileri olumsuz yönde etkilemektedir. Ayrıca bu krizler, bütçe açıklarının artmasında önemli bir rol oynamaktadır. Siyasi kriz dönemlerinde kamu harcamalarındaki artış, özel sektör yatırımları üzerinde bir dışlama etkisine neden olarak büyüme oranlarını düşürebilmektedir. Kriz dönemlerinde, kamu borçlanmasının bir yandan ortalama vadesi kısalırken diğer yandan faizi ve dolayısıyla maliyeti yükselmektedir. Bu durum, bütçeden verimli kamu yatırımlarına ayrılan pay yerine borç ödemelerine ayrılan payın artmasına neden olarak büyüme oranlarını düşürmektedir. Ülke ekonomisindeki küçülmenin toparlanması yıllar alabilecektir (Kesimli, 2011). Yabancı yatırımlar ise; büyümeden istihdama, teknolojik bilgiden verimliliğe kadar ekonomik, sosyal, siyasi birçok unsuru etkilemektedir. Yabancı yatırımlar önceleri daha çok gelişmiş ülkelere yoğunlaşırken, 1980'li yılların sonlarına doğru gelişmekte olan ülkelerde de dikkat çekmeye başlamıştır. Siyasi krizin yaşandığı bir ortamda yatırım yapmak istenmemekte, ülke içinde bulunan yabancı finansal sermaye ise bu ortamın oluşması halinde derhal ülkeden çıkarılmaktadır. Bu durum, krizlerin büyümesine neden olmaktadır. Kriz anında yabancı yatırımcıların yatırımlarını durdurması ve bu yatırımları güven duyduğu başka ülkelere kaydırması neticesinde o ülkenin ekonomisinde kayıplara yol açmaktadır. Ayrıca kaybedilmiş

olan güvenin yeniden geri kazanılması için uzun bir zaman ve yüksek maliyetler gerekmektedir (Şanlısoy ve Kök, 2010). Nitekim çözümüne hiçbir zaman ulaşılamayan krizlerin de olduğu bilinmektedir.

Genellikle ülkelerin yaşamış olduğu siyasi krizleri, ekonomik krizlerin takip etmiş olduğu bilinmektedir. Herhangi bir ülkede yaşanacak olan kriz, başta o ülke ile ticari ilişkileri fazla olan ülkeler olmak üzere diğer ülkeleri de az ya da çok etkileyecektir (Dalğar vd., 2012). Bunun nedeni ekonomik yapılanmaların, küresel bir bütün içerisindeki kültürel, sosyolojik, ekonomik ve teknolojik alanlarda yaygın olarak yaşanmasıdır. Bu durum, ülkeleri ekonomik anlamda birbirine bağımlı hale getirmiştir. Ülkelerin dışa bağımlılığının artması, ekonomi ve siyaset ilişkisinin sürekli olarak etkileşim içerisinde olmasına yol açacaktır. Buna bağlı olarak da, ortaya çıkabilecek krizlerden ülkelerin ekonomik olarak daha fazla etkilenmesi söz konusu olacaktır. Bu krizler, gelişmiş ve ekonomik yapısı sağlam ülkeler ile az gelişmiş ya da gelişmekte olan ve ekonomik yapısı yeterince sağlam olmayan ülkeler üzerinde farklı etkiler yaratacaktır (Paksoy vd., 2013). Özellikle ülke temelinde az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, yaşanan krizlerden daha fazla etkilemektedir. Bu ülkelerin uzun süren kalkınma ve gelişme çabaları, krizlerden dolayı risk altında kalmaktadır (Sandıklı, 2012). Bütün bu durumlardan da anlaşıldığı üzere siyasi krizler; ülkelerin ekonomik, kültürel ve sosyo-ekonomik yapıları üzerinde yıkıcı etkiler yaratabilmektedir.

Siyasi krizlerin ekonomik etkilerini temel itibarla hem sektörel bakımdan (dış ticaret, turizm, müteahhitlik, enerji gibi) hem de diplomatik olarak (yaptırımlar ve ambargo gibi) göstermektedir.

1.2.2.1. Sektörel Etkiler

Tüm sektörler, çalışma alanları kapsamında ulusal ve uluslararası ortamda yaşanan gelişmeleri takip etmek ve bu değişimler doğrultusunda kendilerini geliştirmek durumundadırlar. Ancak, günümüzde bu gelişmeler bazı avantajlar sağlamakla birlikte bazı sorunları da ortaya çıkarmaktadır. Bu sorunlardan biri;

aniden oluşan, hem meydana geldiği bölgeyi hem de tüm dünya ülkelerini olumsuz etkileyebilecek potansiyeli olan uluslararası siyasi krizlerdir.

Bununla birlikte yaşanan her uluslararası siyasi kriz, farklı sektörler üzerinde farklı ağırlıklarda etkiye sahip olabilmektedir (Yenişehirlioğlu vd., 2013). Lokomotif sektörlerin başında gelen dış ticaret ve turizm sektörleri, gerek politik gerekse ekonomik krizlerden ilk etkilenen temel sektörleri oluşturmaktadır. Her iki sektörde de ilerlemek, istikrarlı ekonomik ve siyasal gelişmeye bağlıdır. Politik krizlerin yatırımlar üzerindeki etkisi politik kriz ortamında karşı karşıya gelmiş olduğu ülke ve/veya diğer ülkelerin sorun yaşanan ülkeye yatırım yapmak istememesi ya da yatırımlarını azaltması şeklindedir.

Politik krizlerin dış ticaret üzerindeki olumsuz etkisi ise genellikle sorun yaşanan ülkeye karşı 'ithalata veya ihracata' ambargo uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Eğer ülkeler arasında ithalat ve ihracat açısından bir bağımlılık söz konusuysa; politik krizlerin dış ticaret üzerinde etkisi daha yüksek olmaktadır. Ayrıca; uluslararası pazarların daraldığı, hatta çöktüğü bir aşamada uluslararası pazarlara ihracat yapma gereksinimi yüksek olan ülkeler krizlerden ciddi şekilde etkilenmektedir. Bu yaşananlar, uluslararası siyasi krizlerle ekonomik ilişkilerin bozulması arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu kanıtlar niteliktedir (Yenişehirlioğlu vd., 2013).

Yaşanan politik krizlerden, ülkelerin dış ticareti olumsuz yönde etkilenmeyerek yalnızca turizm verilerinin olumsuz etkilendiği de görülmektedir. Esnek bir yapıya sahip olan turizm sektörünün krizler karşısında hassasiyet göstermesi, krizler ile turizm talebinin ne kadar iç içe olduğunu göstermektedir. Bir kriz türü olan siyasi krizlerin de diğer krizlerde olduğu gibi; ülke ekonomisini ve özellikle de krizlere karşı son derece hassas ve kırılgan bir yapıya sahip olan turizmi olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir. Bu krizlerden olumsuz etkilenen kırılgan yapı sonucunda yatırım umutlarının görmüş olduğu zarar, turizme doğrudan veya dolaylı bağımlı tüm sektörlere yansımakta ve bu da ekonomik gelişmeleri kesintiye uğratmaktadır. Bu duruma bağlı olarak "turizm faaliyetleri, kitleleri etkileyen her krizden etkilenmekte ve turistlerin rotalarını

değiştirmelerine" neden olmaktadır (Karaçor ve Garda, 2015: 902). Turizmi olumsuz yönden etkileyen ve turizm sektörünü zarara uğratan bu olaylar, turizm krizi olarak adlandırılır. Turizm krizinin terör olayları, siyaset, ekonomi, doğal afetler gibi unsurları mevcuttur. Turistik tüketimin zorunlu bir tüketim olmaması, turizm sektörünün kriz dönemlerindeki en büyük dezavantajlarından biridir. Sorun yaşanan ülke ve diğer ülkeler 'güvenli bölge değildir' algısının yaratılmasıyla vatandaşlarını o ülkeye göndermemektedir. Yaşanılan krizin etkileri, bölgesel anlamda güvenlik ve istikrarı tehdit eden unsurları ortaya çıkarmıştır. Özellikle güvenlik unsuru, kolaylıkla insanların ziyaret etmeyi düşündükleri destinasyonu değiştirmelerine neden olabilmektedir. Turistlerin sağlıklı ve güvenli bir ortamı tercih etmeleriyle son yirmi yıldan beri yaşanan uluslararası krizlerden etkilenmeleri neticesinde, turizm talebinde düşüşler yaşanmaktadır (Kalpaklıoğlu, 2010: 147). Turistik destinasyonlarda gerçekleşen krizler talep üzerinde farklı etkiler yaratabilmektedir. Turizm sektörünün, krizlerin olumsuz etkilerinin en çok hissedildiği sektörlerden biri haline gelmesi; talep esnekliğine bağlıdır. Turizm ve savaş, kutupsal aşırılıklar olarak görülmektedir (Bir taraftan uluslararası anlaşmanın paradigması, diğer taraftan anlaşmazlıklar). Bununla beraber iki kavram; "savaşın turizmi, turizm savaşı, savaş olarak turizm, savaşı hedef alan turizm, savaş halindeki turizm gibi ilginç noktalardan en az birkaçında kesişir" (Smith, 1996: 249). Bu görüşten sonra savaş, politik şiddet ya da yaşanan krizin ülkeye giriş yapan turist sayıları üzerindeki olumsuz etkileri çeşitli örnekler üzerinde incelenecektir:

İlk olarak, örneğin, Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde yaşanan "Arap Baharı" diye adlandırılan süreç, bölgelerdeki turizm talebinde ciddi kayıplara yol açmıştır. Ortadoğu'da %9 ve Kuzey Afrika'da %15 oranında turist sayısında bir düşüş yaşanmıştır (Neumayer, 2004). Tunus'ta yaşanan toplumsal hareketleri takiben 2011 yılının Ocak-Ağustos ayları arasında bir önceki yıla göre turist girişlerinde %39'luk bir kayıp yaşanmıştır. Aynı şekilde, 2011 yılında Mısır'da devlet başkanı 'Hüsnü Mübarek'i istifa etmek zorunda bırakan devrimle beraber yeni siyasi bir dönüşüm süreci başlarken, devrimin ilk anlarından itibaren ülke ekonomisinde gerileme meydana gelmiş, gayrisafi milli hasılasında %4 ve üretim

kapasitesinde ise %12 oranında kayıp yaşanmıştır. Bunun yanı sıra yabancı döviz rezervi ve ödemeler dengesi bakımından oldukça önemli olan turizm gelirlerinde ciddi kayıplar olmuştur (Yenişehirlioğlu vd., 2013).

Bir diğer örnek için Türkiye'ye bakabiliriz. 'Arap Baharı' sürecinin etkilerinin bir devamı olarak hem iç ve dış politikadaki gerginliklerden hem de bölgesel ve küresel sorunlardan dolayı son yıllarda Türkiye ekonomisinin iki ana döviz kaynağı olan ihracat ve turizmde ciddi sıkıntılar yaşandığı görülmektedir. Arap Baharı yanı sıra İtalya ile Öcalan Krizi (1998), Fransa ile Ermenistan Krizi (2001), Türkiye-İsrail Krizi (2010) gibi örneklerde de Türkiye'nin, doğrudan veya dolaylı olarak meydana gelen krizlerden, ekonomik olarak etkilendiği görülmüştür.

1998 yılında Öcalan'dan dolayı İtalya ile yaşadığı krizde Türkiye, olumsuz tepkisini koyan taraf olmuştur. Bu olaydan dolayı, Türk iş adamları İtalya ile olan ithalata son vermişlerdir. Buna karşılık da İtalyan turistler, Türkiye'ye gelmeyerek bu politik krize tepkilerini göstermişlerdir. 1997 yılında gelen İtalyan turistler, Türkiye'ye gelen yabancıların arasında %2,06'lık, 1998'de %2,78'lik paya sahipken, krizi takiben 1999'da bu pay %1,06'ya düşmüştür. Sonraki yıl ise pay %1,93 olmuştur. Bu verilere göre; yaşanan politik olaydan İtalyan turistlerin olumsuz etkilendikleri anlaşılmıştır. İtalyan turistlerin söz konusu yıldaki sayısı önceki yıla kıyasla %30,5 oranında azalmıştır. Bunun yanı sıra yaşanan krizden İtalyanlardan ziyade Türklerin etkilendiği ve ithalatının düştüğü anlaşılmaktadır. Bu konudaki veriler şu şekildedir: 1997 yılı Türkiye'nin ihracatı 1.387.225.326 dolar iken, ertesi yıl %12,25'lik artışla 1.557.136.841 dolar olmuştur. Ancak 4.463.083.312 dolar olan ithalat, 1998 yılı toplamı için %5,41'lik düşüşle 4.221.739.826 dolar olarak gerçekleşmiştir. İtalya ile 1998 Öcalan Krizi sonrasında 1999 yılında İtalya ile yapılan ithalat %24,4 oranında azalırken, ihracat artmıştır. Bunun sonucunda dış ticaret açığı %43,35 azalmıştır (Kesimli, 2011).

2006 yılında Fransa'nın gündeme getirdiği 'sözde Ermeni soykırımı'nı reddeden Türkiye, Fransa ile siyasi bir krizin eşiğine gelmiştir. 'Ermeni soykırımı' adı altında başlatılan bu karalama politikasına karşın Türkiye tepki göstermiştir. Ayrıca, Fransa'da yaşayan Türk vatandaşları sokaklara dökülerek bu politikaların karşısında durmuştur. Yaşanılan bu durum iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir. Fransa ile yaşanan bu kriz sonrasında, 2001 yılında Fransa ile ithalatın %35,3 oranında azaldığı, Fransız turist sayısındaki artış oranının 2002 ve 2003 yılında bir önceki yıla göre sırasıyla %3,5 ve %8,7 oranında azaldığı gözlenmektedir. Ayrıca 2001 yılında yabancı turistler içinde Fransız turistlerin payı %4,5 iken 2002 yılında %3,9 oranına gerileyerek, ertesi yıllarda da %3'ler düzeyinde gerçekleşmiştir (Kesimli, 2011).

Polat (2016), yapmış olduğu çalışmada; 2010 yılında Türkiye-İsrail ilişkilerinde meydana gelen siyasi gerginliğin (Mavi Marmara krizi) ekonomik sonuçları incelenmiştir. Türkiye'yi ziyaret eden 'İsrailli turist sayısı'nın siyasi kriz öncesi ve sonrası verileri birbirinden bağımsız olarak değerlendirilerek yapılan analizler sonucunda, Türkiye-İsrail ilişkilerinin bozulmasına neden olan Mavi Marmara krizinin, İsrailli turist sayısının düşüşünde etkili olduğu istatiksel olarak kanıtlanmıştır. Bu düşüşe rağmen, iki ülke arasındaki ticaret hacminde büyüme görülmüştür. Ayrıca, Arap ve İranlı turist sayısı, İsrailli turist sayısındaki azalma ile eş zamanlı olarak artmıştır. Buna bağlı olarak; Türkiye-İsrail ilişkilerinde kriz dönemi ile kriz olmayan dönem arasında İsrail, Arap ülkeleri ve İran'dan gelen turist sayısı bakımından istatistiksel olarak önemli bir fark bulunmamıştır. Çalışmada; Türkiye'ye gelen İsrailli turist sayısındaki düşüşün, İran ve Arap turist sayısını etkilemediği sonucuna varılmıştır.

1.2.2.2. Diplomatik Etkiler

Ekonomi, siyasi bir enstrümandır ki cezalandırma ve ödüllenme aracı olarak kullanılabilmektedir (Durmuş, 2017). Günümüzde siyasi krizlerle karşılaşan ülkeler (bireysel devletler) ve uluslararası toplum, uluslararası arenada sorun teşkil ettiğini düşündüğü ya da birebir olarak sorun yaşadığı bir ülkeyi

ekonomik ve siyasi açıdan zor duruma düşürmek amacıyla genellikle siyasi ve ekonomik yaptırımlar, ambargolar, ulaşımın ve iletişimin kesilmesi, en son olarak da kuşatmalar, askeri müdahalede bulunma gibi yöntemler uygulamaktadır (Akkutay, 2014).

Uluslararası siyasi krizler karşısında kullanılan araçlardan bahsedilirken akademik literatür içerisinde ağırlıklı olarak ekonomik yaptırımların etkileri konu edilmektedir. Bu nedenle ilk olarak ‘yaptırım kavramı’ ve ardından da ‘ekonomik yaptırım’ kavramı ele alınmıştır. Diplomatik etkilerden ‘ulaşım ve iletişimin kesilmesi, kuşatmalar ve askeri müdahaleler’ gibi tepkilere, incelediğimiz alanın dışında olduğundan bu kavramlara çok fazla değinmeyecek, konumuzun temel materyallerinden olan yaptırım, ekonomik yaptırım ve ambargo kavramları üzerinde duracağız:

Uluslararası yaptırımlar devletlerin ve uluslararası örgütlerin başvurdukları bir ‘zorlama yöntemi’ olarak tanımlanmıştır. Bu yaptırımlar, ticaret yasağı koymak, hedef ülkeye yatırım yapılmasını engellemek, söz konusu ülkenin uluslararası pazarlarda mal alıp satımını durdurmak gibi önlemlerdir. Bu yaptırımlar, Birleşmiş Milletler (BM) tarafından yapılırsa ‘küresel’, AB gibi bölgesel bir birlik tarafından uygulanırsa ‘bölgesel’, bir ülkenin bir başka ülkeye yaptırımı ise (örneğin ABD’nin İran’a yaptığı gibi) ‘bireysel yaptırım’ olarak ifade edilmektedir (Eren, 2012).

Siyasi bir kriz karşısında ülkelerin uygulamış olduğu yaptırımlar neticesinde, faaliyet gösteren şirketlerinin faaliyetlerini durdurması ve vatandaşlarının ilişkilerini kısıtlayıcı tedbirleri yürürlüğe koyması, finans kuruluşları ile olan ilişkilerini yasaklaması, ithalat ve ihracatına ambargo uygulaması, enerji kaynaklarına erişimini engellemesi, petrole uygulanan ambargonun para piyasasına zarar vermesi, finans sektörünü engelleyecek ekonomik kararları yürürlüğe koyması, zenginlerin bankalardaki paralarını çekme riski, silah ticaretini kısıtlaması, et, süt, meyve ve sebze gibi gıdaların ithalinin engellenmesi, sanayi ürünlerinin alımına getirilen sınırlamalar, teknoloji

ihracatının engellenmesi, bankalara ambargo koyması, vize kısıtlaması ve yaşanan bölgesel gelişmeler çerçevesinde izlenen politikanın ekonomiyi olumsuz etkilediği görülmüştür. Yaptırımlara maruz kalan ülke, ekonomik olarak zor durumda kalmaktadır. Bu da ülkede ekonomik istikrarsızlık ortamı yaratmaktadır. İstikrarsızlık ve ekonomideki olumsuz gidişten dolayı yabancı yatırımcıların finansal desteklerini çekmesi, ülkedeki sermaye yatırımları ve finansal yatırımları olumsuz yönde etkileyecektir. Borsanın düşmesi, paranın değer kaybetmesi, yaşanan gelişmeler nedeniyle banka rezervlerinin gerilemesi, likidite sorunu ve enflasyon artışının da baş göstermesiyle ülkede yaşayan insanların alım gücü zayıflayacaktır. Bununla birlikte, ülkeler arası ekonomik ilişkilerin boyutuna göre yaptırımların ekonomiye etkisinin fazla veya az hissedilebileceğini söylemek mümkündür. Bu tür durumlarda 'güçlü devletler' olarak nitelendirilen ülkeler, hedef ülkeye üçüncü ülkelerin de karşı tavır almasını isteyebilmekte, aksi halde onlara karşı da ekonomik yaptırım uygulayabileceğini ilan ederek etkilerini gösterebilmektedir (Eren, 2012).

Yaptırımlar, etkin olmayan politika araçları olarak düşünülürken, günümüzde kullanımları artarak önemli bir politika aracı haline gelmiştir. Son yıllarda artan karşılıklı bağımlılık, askeri gücün maliyetinden kaçınma arzusu ve BM aracılığıyla uluslararası işbirliğinin arttırılması, ekonomik yaptırımları diğer devletler için cazip bir seçenek haline getirmiştir. Özellikle dünyanın güçlü devletleri uluslararası siyasi amaçlarını başarmak ve güçlerini gösterebilmek adına karşısındaki ülkeyi kısmen veya tamamen izole etmek için ekonomik yaptırımları uygulamaktadır. Ayrıca, iki ülke arasında artan gerginlikler, bazı konularda sıklıkla ekonomik yaptırımların uygulanmasına yol açabilmektedir (Küpeli, 2016).

Ekonomik yaptırımlar, hükümetler tarafından küresel terörizm ve benzeri kolaylıkla kontrol edilemeyen uluslararası sorunları çözmek için de uygulanmaktadır. Bu minvalde, ekonomik yaptırımların uygulanabilmesi için çok taraflı bağımlığın artması, kullanılan araçların ve stratejilerin uygun olması, uluslararası işbirliğine gereksinim duyulması, yaptırım uygulayan devletin büyük

devlet olması, ulusal ve uluslararası piyasayı kontrol edebilme yeteneğinin olması, ulusal ve uluslararası kamuoyunun desteğinin sağlanmış olması gibi şartların olması gerekmektedir. Bu yaptırımlardan, genellikle yaptırımların yapıldığı ülkelerdeki masum insanlar etkilenmektedir. Bu etkiler, birçok kişinin işini kaybetmesi ve sosyal yaşamda sorunların ortaya çıkması olarak kendini gösterebilmektedir (Abdullah ve Babaç, 2016). Ekonomik yaptırımlarla benzerlik gösteren finansal yaptırımların amacı, ekonomik yaptırımlardaki gibi "bir mal ya da ürünün alım satımının yasaklanması değil, finansal ve ekonomik kaynakların kullanımının engellenmesi"dir (Akkutay, 2014: 417).

Ekonomik yönü ağır basan tarife, kota, kambiyo denetimi gibi uygulamalar ve siyasi yönü ağır basan ambargo (sadece ihracatın yasaklanması), boykot (hedef ülkeden bir veya daha fazla mal ithalatının kısıtlanması), abluka gibi uygulamalar da yaptırımlara dahil olmaktadır. Uluslararası yaptırımlar kapsamında genellikle, ambargo yöntemine başvurulmaktadır. 'Uluslararası yaptırımlar' Soğuk Savaş sonrası bir kavram olarak bilinirken, bir yaptırım türü olarak ambargonun ise tarihi daha da eskiye dayanmaktadır. Yaptırımların bir türü olan ambargoların asıl amacı, "bir devlete yapılan ihracatın durdurulması"dır (Akkutay, 2014: 417). Bazen başarısız sonuçlar alınsa da hedef ülke için yıkıcı sonuçlar alınacak en etkili yaptırım türü ambargodur. Ekonomik yaptırımların en yaygın olarak görülen örneği ambargo, sadece uygulanan ülkeyi değil, o ülkeyle yoğun ekonomik ilişkiler içinde olan devletleri de etkilemektedir (Akkutay, 2014).

Ekonomik yaptırımlar ve ambargolar, kimin tarafından kime karşı uygulanırsa uygulansın özgürlük alanlarını daraltan ve toplumların refahını negatif yönde etkileyen bir olgudur. Yaptırımların olumsuz etkisi hemen hemen her alanda görülmektedir. Genel olarak bu olumsuz sonuçlar; nüfusun yaşam standartlarının düşmesini, insanların dolaşımının kısıtlanmasını, üretimin azalmasını, teknolojik gerilemeleri, sistemin istikrarsızlaşmasını, sermaye çıkışını, yurt dışında yatırım imkânlarının sınırlandırılmasını ve etkileyiciliğinin yitirilmesini, finansal para akışının engellenmesini ve uluslararası ticarete ilişkin

yasaklamaları (ithalat ve ihracatın durma noktasına gelmesi) doğuracaktır (Abdullah ve Babaç, 2016). Yaptırımlardan en çok etkilenen makro ekonomik göstergeler (belirsizlik nedeniyle), döviz kuru ve enflasyon olmaktadır (Kesimli, 2011).

Ekonomik yaptırımlar ve ambargolar sonucunda, -gerek yaptırım uygulayan gerekse yaptırımların dayatıldığı- taraflardan her birinin zarar görmesi kaçınılmazdır. Kimin daha fazla zarar göreceği, tarafların göreli güçlerine, taraflar arasındaki ilişkilerin yoğunluğuna, karşılıklılık derecesine ve özellikle de ikame edilebilirlik maliyetine ve yaptırımların uygulanabilirlik derecesine göre değişmektedir. Bu açıdan zarara duyarlılık da çok önemlidir. Taraflardan birisi çok daha fazla zarar gördüğü halde zarara duyarlı olmadığı için karşı taraf üzerinde daha yüksek bir baskı kurabilmektedir. Eğer iki tarafın birbiriyle ilişkisi çok sınırlı ise ekonomik yaptırımların etkisi de ihmal edilebilir seviyededir. Bir ekonomik yaptırım uygulamasında genellikle nispi gücü daha az olanın daha fazla zarar görmesi kaçınılmazdır. Bu açıdan büyük ve gelişmiş ülkelere karşı gelişmekte olan ülkelerin ekonomik yaptırım uygulaması az rastlanılan bir uygulamadır. Çünkü yaptırımların güçlü tarafın ekonomisine etkisi marjinal düzeyde kalmakta, buna karşılık yaptırımların zayıf tarafın ekonomisini etkileme oranı çok daha büyük boyutlarda gerçekleşmektedir (Köse, 2015).

Bu durumun daha iyi anlaşılması için uluslararası siyasi krizler sonucunda uygulanan yaptırımlar ve ambargolar ile bunların ekonomik etkilerine bazı örnekler aşağıda sunulmuştur:

Birleşmiş Milletler (BM) I. Körfez Savaşı sonrasında Irak'a ambargo uygulamış, bu ambargoya bağlı olarak Irak ciddi anlamda ekonomik sıkıntılar yaşamıştır (Alnasrawi, 2002). Birleşmiş Milletler'in Irak karşıtı politika ve ambargo kararları, Türkiye'de de doğrudan ve dolaylı olarak pek çok firmanın zarar görmesine ve hatta iflas etmesine neden olmuştur. Kriz, Türkiye'nin Irak ile sınır ticaretini de engelleyerek bölgede iş yapan binlerce kamyon ve tırın işlevsiz hale gelmesine neden olmuştur. Bütün bu yaşananlar, Türkiye'nin dış ticaretinde

çok ciddi bir pazarın kaybolmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, mal ve hizmet ihracatımızda önemli bir paya sahip olan Irak'ta yaşanan savaş ve 2003 yılında Saddam Rejiminin devrilmesine kadar süren ambargo, ülkemizi de olumsuz yönde etkilemiştir (Kişman ve Yalçın, 2017). Bu olumsuz etkilerin sebepleri olarak, Türkiye için Irak'ın en ucuz ve kolay yoldan petrol sağlanan ülke olması ve Irak'ın Türkiye'de üretilen malların alıcısı bir ülke olması gösterilebilir.

1989 yılında Sudan'da İslami Hareket iktidarı darbe ile ele almıştır. Buna karşı çıkan Clinton yönetimi, Sudan'a ekonomik ambargo uygulama kararı almıştır. 2006 yılında ise Bush idaresi ambargoyu artırarak Sudan'ı ekonomik olarak iyice sıkıştırmıştır. Ambargonun nedenleri şunlardır: İlk olarak, 1990 yılında Usame Bin Ladin'in Sudan'da bulunması ve Suudiler ve Amerikalıların bundan çok rahatsız olması, ikinci olarak (İsrail kaynaklarına göre) Sudan'ın Hamas'ı silah yardımı yaparak desteklemesi ve son olarak da ABD ve bölge ülkelerinin terörü destekleyen ülkelerin listesine koymuş oldukları Sudan ve İran'ın ilişkilerinin iyi olması ve bu ilişkilerden rahatsızlık duymasıdır. Sudan, ABD'nin uygulamış olduğu ekonomik ambargodan dolayı 45 milyar dolar zarara uğramıştır. ABD, sonraki yıllarda söz konusu ambargoyu kaldırmaya karar vermiştir (Dalar, 2013).

2011 yılında 'Suriye Krizi' konusunda Avrupa Birliği (AB), ABD ve diğer batılı ülkelerle birlikte, Esad'ın ülkede devam eden protestolara karşı takındığı sert tutumdan vazgeçmesi ve yönetimi bırakması amacıyla almış olduğu ambargo kararını genişleterek hükümete karşı baskıyı yoğunlaştırmak istemiştir. Yeni yaptırım kararları, Suriyeli firmaları ve işadamlarını da kapsamış, bazı firmalara ticaret yasağı getirilirken, işadamlarının hesapları dondurulmuş ve seyahat yasakları getirilmiştir. AB üyesi ülkelerin iş yapmaları yasaklanmış olan Suriyeli şirketlerin, 'Real Estate Bank (Emlak Bankası), bir yaptırım grubu olan Cham Investment Group ve bir nakliye firması olan Mada Transport' olduğu belirtilmiş, üye devletlerle iş yapmaları engellenmiştir. ABD ve AB'nin uygulamaya koyduğu uluslararası yaptırımlar kapsamında Türkiye'deki yabancı bankalar Ağustos ayında Suriye'ye yönelik olan bütün işlemlerini durdurmuştur.

İki ülke arasındaki ticari ilişkiler o günden itibaren kamu bankaları üzerinden yürütülmüştür. Dolaylı ve doğrudan etkiler özellikle Suriye ile yakın ilişkide olan illeri (Hatay, Kilis, Gaziantep, Mardin ve Şanlıurfa), sonra da ekonominin tamamını etkilemiştir. Türkiye, Suriye'deki iç savaş ve bu savaştaki tutumundan dolayı, Suriye (ve daha sonra Irak) üzerinden Orta Doğu'ya ticaretinde de büyük kayıplar yaşamıştır (Alpaslan, 2012). Bu örnekte de olduğu gibi savaş, iç karışıklık ve siyasi çalkantılar sonucu ortaya çıkan kriz, ülke ekonomilerinde ciddi düşüşlere yol açarak ekonomik krizlerin yaşanmasına sebep olmaktadır.

İran'a yönelik, nükleer uğraşlarından kaynaklanan yaptırımlar diğer önemi haiz örneklerdendir. ABD bu minvalde özellikle de 11 Eylül sonrasında nükleer programları sebebiyle İran'a yönelik ciddi yaptırımlar uygulamıştır. İran'a uygulanan bu yaptırımların özellikle enflasyon, ekonomik büyüme, işsizlik, dış ticaret hacmi gibi temel makro veriler üzerindeki etkilerin kayda değer düzeyde olduğu belirtilmiştir. Nükleer meselenin öne çıktığı 2002 yılına kadar yaptırımların etkilerinin sınırlı düzeyde kaldığı ve genel olarak olumsuz sonuçlar yarattığı belirtilmiştir. İran'ın yapısal sorunlarıyla birleşerek yaptırımların kontrolü İran'ın elinden alınarak yaptırım uygulayan ülkelere verilmiştir. 2006 yılından sonra ise diğer devletlerin de desteğiyle İran'a uygulanan yaptırımların etkinliğinin arttığı sonucuna varılmıştır (Küpeli, 2016).

Bir başka örnekte, 2013 yılında Ukrayna'da başlayan protestolar ile ülkeyi saran kargaşa, Rusya'nın Kırım'ı ihlak etmesiyle daha da tırmanarak büyük bir kriz haline gelmiştir. Uluslararası aktörlerin yapmış olduğu yaptırımlar, Rus ekonomisine doğrudan zarar vermiş, Rusya, petrol gelirlerinin düşmesi ve yapısal sorunları yüzünden ekonomik krize sürüklenmiştir. Yaptırımların 'haksız' olduğunu savunan Rusya misilleme olarak Batılı ülkelerden meyve ve et ithalatına son vermiştir. Rusya ile ilişkilerdeki karşılıklı bağımlılık oranı düşük düzeyli olduğu için ABD, daha fazla yaptırım uygulamaya koyarken, AB özellikle enerji alanındaki bağımlılığı nedeniyle daha temkinli hareket etmiştir. Bu bakımdan AB ekonomisinin de ciddi kayıplar yaşamaya başladığı ifade edilmiştir (Kmın, 2015).

Son örnek olarak, çalışmamızın da ampirik sorgusunu teşkil eder şekilde, 24 Kasım 2015 tarihinde bir Rus uçağının Türkiye-Suriye sınırında Türkiye tarafından düşürülmesi neticesinde iki ülke arasında ciddi bir kriz yaşanmıştır. Rusya'nın uygulamış olduğu ambargonun ardından kapanan ekonomik işbirliği kanalları, hem Türkiye'yi milyarlarca dolarlık zarara uğratmış hem de Türkiye'nin dış politikasında önemli bir yeri olan Suriye konusundaki (hem doğrudan hem dolaylı) kontrölü de fiilen kaybetmesine neden olmuştur (Balta, 2017). Yine, kriz sürecinde enerji, gıda, müteahhitlik, turizm dahil pek çok sektör olumsuz etkilenmiştir. Uçak krizinin Rus ekonomisine de etkileri olmuş, Rusya tarım ve tekstil ürünlerine olan ihtiyacının büyük bir kısmını karşıladığı Türkiye'ye alternatif bulmada zorlanmıştır.

1.3. Bağımlılık ve Siyasi Krizlerde Ekonomik Etkinin Oluşumu

Uluslararası krizlerin genel anlamda ekonomik etkilerinin olduğu yukarıda açıkça gösterilmiştir. Ancak bu etkinin ölçüsünü belirleyen nedir? Her kriz taraflara ya da tüm sektörlere aynı ölçüde etki doğurmamaktadır ve bunun sebebini belirlemek, etkiyi ölçebilmek ve anlayabilmek açısından önemli. Çalışmamızda savunulduğu üzere bu farklılaşmanın sebebi krize taraf devletlerin birbirlerine olan bağımlılık seviyeleridir, farklı bağımlılık türleri farklılaşan etkilerin oluşmasına sebep olmaktadır. Bu kısımda, buradan hareketle, krizlerin ekonomik etkilerinin oluşumunda bağımlılığın rolü incelenecektir.

1.3.1. Bağımlılığın Oluşumu ve Türleri

Bağımlılık, bir devletin diğer bir devlet karşısında dış politika tercihlerini sınırlayan tek taraflı bir etkileşimi ifade etmektedir ve bağımlılık teorisinde, ülkeler arasındaki ilişkilerde (özellikle gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ya da geri kalmış ülkeler arasındaki ilişkilerde) bir bağımlık ilişkisinin mevcut olduğu varsayılmaktadır. İlişkilerdeki bu bağımlılık (dependency), bir devletin diğer ülkeler karşısında güçlü bir aktör olarak dış kuvvetler tarafından belirlenmesi ya da bazı ülkelerin, öteki ülke ekonomilerinin gelişimi ve genişlemesiyle

kısıtlanarak bağımlı hale getirilmesi anlamına gelmektedir (Rana, 2015; Dos Santos, 1970; Sunkel, 1972). Bağımlılık teorisi, geleneksel Marksist ve yapısalcı düşüncelerden etkilenilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır ve geleneksel Marksist düşünce sisteminde, kapitalist sistem yayılmacı ve sömürgeci bir karakter üzerinden değerlendirilmektedir (Palma, 2008: 1). Marksist anlayış ve yaklaşıma göre kapitalist gelişmiş ülkeler az gelişmiş ülkeleri kendilerine bağımlı hale getirecek politikaları uygulamaktan kaçınmamaktadır. Bağımlılık yaklaşımı kapsamında, az gelişmiş yani çevre ülkeler ile gelişmiş merkez ülkeler arasındaki ilişkilerin eşit olmadığı ve merkez ülkeler olmadan çevre ülkelerin ekonomik olarak gelişmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Bu eşitsizliğin nedeni olarak; küresel ekonominin ve uluslararası ticaretin herkese aynı fırsatları sunmaması ve hiyerarşik düzen oluşturulması gösterilmiştir (Özbay, 2014).

Yazında sıkça geçen ve bağımlılık denildiğinde akla ilk gelen kavram olan karşılıklı bağımlılık (interdependence) ise farklı ülkeler arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan karşılıklı etkileşimi konu almaktadır. 'Devletler arasında artan ticaret barışı güçlendirir' fikrini esas alarak ortaya çıkan karşılıklı bağımlılık kavramı, ilk olarak I. Dünya Savaşı'ndan önce duyulmaya başlanmıştır (Sancak ve Çakıcı, 2011). Bununla birlikte güçlü bir teori olarak ise 1970'lerde özellikle Robert Keohane ve Joseph S.Nye'ın çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. En sade haliyle, "karşılıklı ve dengeli bağımlılık" anlamına gelen karşılıklı bağımlılık, eşit olmayan güç ilişkisinin yönlendirdiği bağımlılık pozisyonunun aksine, her iki aktörün de farklı seviyelerde bulunmakla beraber ilişkinin sürmesine yönelik istek ve çaba içerisinde hareket etmeleri olarak tanımlanmıştır (Furuncu, 2016) Dünya siyasetinde karşılıklı bağımlılık, ülkeler arasında veya farklı ülkelerdeki aktörler arasında karşılıklı etkilerle birbirine bağımlı olduğu durumları ifade etmektedir (Keohane ve Nye, 1977). Bu karşılıklı bağımlılık altında, devletler ve diğer ulus ötesi aktörler de dahil olmak üzere, söz konusu aktörler arasındaki ilişki hem iş birliği hem de rekabet ve çatışma ile karakterize edilir (Rana, 2015).

Bağımlılığın bu teorik yaklaşımlardan hareketle eşitsiz bir güç ilişkisinin sonucu oluştuğu söylenebilir. Ancak tüm yaklaşımlar bağımlılığın oluşumunu bu zeminde açıklamamaktadır. Bu minvalde, bağımlılık teorisine bakıldığında bağımlılığın oluşumuna ilişkin üç anlayışın olduğu gözlenmektedir. Bunlar, Marksist düşüncenin dolaylı bir yansıması olan "neo-sömürgeci bağımlılık okulu", "yanlış paradigma modeli" ve "ikili kalkınma tezi"dir. Neo-sömürgeci bağımlılık okuluna göre, üçüncü dünya ülkelerinin geri kalmışlığı ve yoksulluğu, "zengin-yoksul ülke ilişkilerine dayanan" ve "eşit olmayan" uluslararası kapitalist sistemin gelişimindeki tarihsel sürece bağlıdır. Yanlış paradigma modeline göre, az gelişmiş ülkelerin geri kalmışlığı ve yoksulluğu gelişmiş ülke merkezli otoritelerin yoksullukla mücadele kapsamındaki yanlış politika önerileri ile ilişkilendirilmektedir. Ulusal ve/veya uluslararası yardım kuruluşlarının yanı sıra çok uluslu şirketler ve uluslararası mali kurumların yoksullukla mücadele politikası önerileri, az gelişmiş ülkelerin yapısal özellikleri dikkate alınmayarak toptancı bir yaklaşımla hazırlanmıştır. Bu nedenle standart politikalar, farklı yoksulluk gerekçelerine sahip ekonomilerde aynı etkiyi gösterememiştir (Solmaz, 2008). Üçüncü ve son akım olan ikili kalkınma tezine göre ise, geri kalmışlık ve yoksulluk, geçmişten günümüze kadar süregelen çevre ve merkez ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin sonucudur (Tokatlıoğlu ve Selen, 2017: 286; Solmaz, 2008). Buna göre, çevre ülkeler üzerinde oluşturulan merkez ülke egemenliği, çevre ülkelerin ekonomilerinde aşırı boyutlarda çarpıtma, biçimsizleştirme ve eklemsizleştirme meydana gelmekte ve gerçekleşen kapitalist yayılma ile çevre ülkelerde iç bütünlüğün bozulmasına sebep olurken gelişmenin yolunu da tıkamaktadır. Bunun neticesinde dışa dönük gerçekleşen büyüme, merkezin ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirilerek çevre ülkelerin ekonomik yapıları, merkez ülkelerin sermayesinin etkin olduğu ihracat sektörü yararına oluşmaktadır (Başkaya, 2004: 84-85; Amin, 1973: 192). Karşılıklı bağımlılığın oluşumu ise bu tek taraflı bağımlılık ilişkisinin ötesinde, özellikle de küreselleşme, coğrafi yakınlık ve sınır komşuluğu sebepleriyle oluşmakta ve ülkeleri ekonomik refahlarını arttırma ya da güvenlik gibi karşılıklı ihtiyaçlar üzerinden birbirine yaklaştırmaktadır (Chilcote ve Edelstein, 1974; Uğuz, 2016).

Bu minvalde, görüleceği üzere uluslararası sistemde öne çıkan temel iki bağımlılık türü vardır: ‘tek taraflı bağımlılık’ ve ‘karşılıklı bağımlılık’. Tek taraflı bağımlılık hem sömürgecilik dönemlerinde hem de İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan düzende temel ilişki zemini olmuştur. (Özen ve Bozdağlıoğlu, 2004). Tam da bu sebeple uluslararası kapitalizm ile ortaya çıkan tek taraflı bağımlılığın iki devlet arasındaki etkileşimi değil, eşitsizliği arttıran bir kavram olduğu kanısı yüksektir. (Çalış, 2012). Diğer taraftan devletler ve toplumlar arasında çok sayıda etkileşim kanalının yaratmış olduğu bağlantı ve ilişkilerin uluslararası sistemde yol açtığı karmaşık (complexity) koşullar bütünü ‘karşılıklı bağımlılık’ kavramını karşımıza çıkarmıştır (Alagöz, 2013). Asimetrik, simetrik ya da karmaşık karşılıklı bağımlılık olmak üzere farklı türleri olan karşılıklı bağımlılık kavramı için neoliberaller söz konusu ekonomik düzende aslında -herkesin kazanmış olduğu- klasik güç anlayışında ‘zorlama’ (force) olmadığını, daha çok ‘gönüllü’ (voluntary) olarak hareket edildiğini göstermektedir (Özen ve Bozdağlıoğlu, 2004). Frankel, dünya politikasında karşılıklı bağımlılığı, tüm devletler için geçerli olan varlıklarını sürdürme güdüsünün, uluslararası sistemdeki bağımlılığı olarak tanımlamıştır (Frankel, 1988).

Küreselleşme ve devletler arasında artan karşılıklı bağımlılıklar, devletlerin birbirlerini ekonomik araçlarla etkileme olanaklarını artırmıştır. Devletler arasındaki ekonomik ilişkilerin asimetrik bağımlılık içermesi, ekonomik araçların, başka devletlerin tutum ve davranışlarını etkileyebilmesini sağlamıştır (Aykın, 2017). Burada askeri veya ekonomik etki araçları ayrışmasından daha çok, karşılıklı bağımlığın asimetrik özelliği, taraflardan birini ciddi bir etki aracına dönüştürmüştür. Karşılıklı bağımlılıklar simetrik olduğunda ilişkinin zarar görmesi iki tarafı da olumsuz etkilerken, asimetrik ilişki söz konusu olduğunda ise bağımlılığı fazla olan taraf daha çok etkilenmektedir (Akçadağ ve Alagöz, 2016). Keohane ve Nye, bir diğer karşılıklı bağımlılık türüne dikkat çekmek için, küresel düzeyde devletler ve piyasalar arasında dengeli karşılıklı bağımlılık değil de, karmaşık karşılıklı bağımlılık (complex interdependence) olduğunu öne sürmüştür (Keohane ve Nye, 1977). Karmaşık karşılıklı bağımlılık ülkeler arasında küreselleşme ile birlikte artan bağların bir sonucu olarak, gerek ulusal gerekse

ulusötesi aktörlerin karşılıklı olarak bağımlı hale geldiği, birbirlerinin eylemlerine karşı savunmasız ve birbirlerinin ihtiyaçlarına duyarlı olduğu karmaşık yolları vurgulayan bir teoridir (Genest, 1996:140).

Peki farklı bağımlılık türleri siyasi krizlerde oluşan ekonomik etkilerin niteliğini nasıl etkilemektedir? Bu bir sonraki başlıkta cevap arayacağımız sorudur.

1.3.2. Bağımlılık, Siyasi Krizler ve Ekonomik Tepkiler

Uluslararası ekonomik ve siyasi ilişkilerin 'çeşitlenmesi, yoğunlaşması ve bağımlılığın artması', devletlere siyasi ilişkileri kullanarak 'ekonomik sonuç alma' ya da ekonomik ilişkileri kullanarak 'siyasi sonuçlar doğurma' ve öteki devletlerin hem iç hem de dış politikalarını etkileme olanağı sağlamıştır (Arı, 2008). Bu çerçevede yaşanan siyasi krizlerin boyutunun, aslında devletler arasındaki bağımlılık ilişkileriyle şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu açıdan aralarındaki bağımlılıklar, bir siyasi kriz ile karşılaşan ülkelerin birbirlerine karşı daha sert politika izlemelerini engellemektedir. Böylece tarihsel sorunlardan kaynaklanan güvenlik kaygılarının, askeri güç aracılığıyla bir baskı unsuru olarak kullanılmasının önüne geçilerek ekonomik bağlantılar, diğer alanlardaki siyasi hamlelerin belirlenmesinde etkin bir rol üstlenebilmektedir (Usta, 2011). Bahsettiğimiz bu ekonomik bağlantılardan bir tanesi de ülkelerin uygulamış olduğu yaptırım veya ambargo uygulama yöntemidir ki ekonomik ilişkilerin siyasi yaptırım aracı olarak kullanılması çoğu kez karşılaşmış olduğumuz bir durumdur. Yukarıda da değinildiği gibi devletler belli ülkelerde dış politika amaçlarına ulaşmak amacıyla, o ülkelerle askeri savaşa girmektense, (bir kısmı siyasal ve diplomatik yönüyle ağır basarken bir kısmı da ekonomik ve ticari yönde ağırlığa sahip) ekonomik yaptırımlarla sonuca ulaşmaya gayret etmektedir (Gültekin, 2001). Uluslararası siyasi krizlerde bir dış politika aracı olarak sıklıkla kullanılan ekonomik yaptırımların başarısı, yaptırımların uygulandığı ülkenin yaptırım uygulayan ülke ekonomisine olan bağımlılığına göre değişmektedir. Yaptırım uygulanan ülke, yaptırım uygulayan ülke ekonomisine yüksek oranda bağımlılık

gösterdiğinde uygulanan bu yaptırımlar başarılı olabilirken, bağımlılık göstermediğinde ya da daha az bağımlık gösterdiğinde, ekonomik yaptırımların başarısı sınırlı olmaktadır (Tuğtan, 2014).

Bağımlılığın seviyesi kadar türü de ekonomik tepkinin oluşumunda belirleyici ya da sınırlayıcıdır. Bağımlılık türlerini yukarıda *tek taraflı bağımlılık* ve (asimetrik ve simetrik karşılıklı bağımlılık, karmaşık karşılıklı bağımlılık olmak üzere) farklı türleri olan *karşılıklı bağımlılık* olmak üzere ikiye ayırmıştık. Her bir türün kriz durumunda verilen ekonomik tepkiler üzerinde nasıl bir rol oynadığına aşağıda değineceğiz. İlk olarak tek taraflı bağımlılığın kriz durumunda ekonomik tepkilere etkisine bakalım.

Yukarıda da değinildiği üzere tek taraflı bağımlılık, ülkeler arasındaki ilişkilerde kaynak aktarımının tek yönlü olmasından kaynaklanmakta, sıklıkla da iki aktör arasında adil olmayan bir güç dağılımı bulunmaktadır. Dahası, bunu tecrübe eden açısından, bir kaynağın siyasi ve ekonomik bir silah olarak kullanılmasıyla da sonuçlanabilmekte, kaynağa bağımlı olan ülkeler bu durumdan olumsuz etkilenmektedir. Tam da bu noktada tek taraflı bağımlılık durumunda ihtiyacın dışarıdan karşılanması bağımlı olan taraf için önemli bir güvenlik sorunu oluşturmakta ve söz konusu devletin ulusal çıkarlarını tehdit edebilmektedir. Tek taraflı bağımlılık, bir ülkenin bağımlı olduğu bir başka ülke ile olan ilişkilerinde ulusal çıkarlarını dahi göz ardı etmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla karşı tarafın bağımlı olan ülke üzerinde kendi çıkarlarını kabul ettirme noktasında dayatmacı bir üslup sergilemesine imkân sunabilmektedir. Güçlü ülkeler kendisine bağımlı olan ülkeleri kontrol etmek için siyasi isteklerini ancak ekonomik baskılar uygulayarak gerçekleştirebilirler. Bu bakımdan, devletler farklı güç oranlarına sahip olduğunda, güçlü olan taraf yaşanan krizlerden daha az etkilenebilmektedir. Gücü görece az olan taraf için ise tek taraflı bağımlılığından dolayı karşılaşmış oldukları siyasi krizlerin ekonomik etkileri daha da ağırlaşabilmektedir. Bu durumlarda ekonominin siyasete nispi üstünlüğü anlaşılarak, siyasi krize taraf ülkeler arasındaki – özellikle ekonomik anlamda – ilişkiler durma noktasına kadar gelebilmektedir (Al, 2015).

Tek taraflı bağımlılık ve siyasi krizler arasındaki ilişkiyi somutlaştırmak için Küba ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) arasındaki ilişkiler örnek gösterilebilir. Buna göre, tarihsel olarak Küba ekonomisinin tek ürüne bağlılığı (şeker kamışı üretimi) ve bunun üretimini de yoğun olarak ABD yatırımları aracılığıyla yapması ve yine ABD'nin Küba için temel Pazar oluşu Küba'nın ABD'ye olan tek taraflı bağımlılığını kuvvetlendirmiştir. Amerika, Küba ile birçok kez siyasi anlamda gerginlikler yaşamış ve iki ülke arasında krizin patlak vermesi olağan bir durum haline gelmiştir. Bu krizler sonrasında ABD Küba'ya farklı dönemlerde ambargo ve ablukalar uygulamıştır. Amerika'nın Küba'ya karşı uygulamış olduğu ambargo, çağımızın en uzun ambargosu olarak bilinmektedir. Ambargonun yaratmış olduğu doğrudan etkiler, ticaret, yardım ve yurt içi ekonomik faaliyetlerinde görülmüştür. ABD'nin Küba'ya yönelik ilk ambargosu, Küba Devrimi'nin ardından 1959 yılında başlamıştır. Devrimin ardından 1960'da ABD Başkanı Eisenhower, ABD'deki bütün Küba varlıklarını dondurarak ciddi bir ticari ambargo koymuştur. Aynı yılın Temmuz ayında ABD, Küba'ya tanımış olduğu şeker kotasını iptal etmiş, Ekim ayında ise ABD Küba ile ilaç, gıda, hastane malzemeleri dışında ihracat yapmamıştır. Şeker kotasının öncelikle azaltılması ve ardından kesilmesi, Küba'da işsizlik ve açlığa yol açmıştır. 1959 Ekimi ile Domuzlar Körfezi çıkartmasına kadar ABD, 50'den fazla şeker fabrikası ve şekerkamışı tarlasını bombalamıştır. 1962 yılının Ekim ayında Küba'nın Sovyetlere ait nükleer füzelerin kendi topraklarına konuşlandırılmasına izin vermesi ile 13 günlük *Küba füze krizi*" yaşanmıştır. Şubat 1963'de ABD Başkanı Kennedy, "ABD vatandaşlarının Küba'ya gitmesine ve ülkeyle finansal işlem yapmasına" yasak getirmiş, 1964'de "ticari amaçlı bütün gıda, ilaç ve tıbbi malzeme ihracatı" sınırlanmış, Ekim 1992'de Başkan Bush getirdiği bir yasa ile ambargo koşullarını daha da ağırlaştırmıştır (Bacaksız, 2016). Yine Küba limanlarına uğrayan gemilerin ABD'ye girişi yasaklanmış ve ambargoyu çiğneyenlere 50 bin dolarlık para cezası getirilmiştir. Yasa "herhangi bir ABD ürününü %20'den fazla içeren ürünler, üçüncü ülkeler tarafından da olsa Küba'ya satılamaz" hükmünü kapsamına almıştır. 88 yıl sonra Küba'yı ziyaret eden ilk ABD Başkanı olan Barack Obama 2009 yılında Küba'ya seyahat ve ilaç satışına ilişkin kısıtlamaları kaldırmıştır. Bütün bunlardan da anlaşıldığı gibi, Küba

ekonomisinin kendisine tek taraflı bağımlılığı nedeniyle ABD, siyasi krizlerde Kübalıları tehdit ederek yola getirmeyi amaçlamış ve bu ülkeyi ekonomik anlamda ciddi zarara sokmuştur (Bacaksız, 2016).

Karşılıklı bağımlılık ise kriz ortamında ekonomik etkinin oluşumunda tek taraflı bağımlılığa nazaran farklı sonuçlar doğurabilmektedir, öyle ki karşılıklı bağımlılık yaşanan siyasi krizlerin etkilerini en aza indirmekte ve etki süresini azaltabilmektedir. Güç oranları eşit ve aralarında bağımlılık ilişkisi olan devletler, yaşanan siyasi krizlerden eşit oranda etkilenmekte, yaşanan gerginlikten her iki taraf da yara almakta ve diğer taraf karşısında görece gücü azalmaktadır (Akçadağ ve Alagöz, 2016). Bu nedenle karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde olan devletler genellikle siyasi krizlerin ekonomik ilişkilerini etkilemesini istemezler. Buna karşın, bağımlılıkla birlikte ortaya çıkan ekonomik ilişkiler, sürekli olarak barışçıl ve işbirliğine gitmemekte, bağımlılığa rağmen uluslararası arenada siyasi krizler, çatışmalar meydana gelebilmektedir. Ancak bu her durumda geçerli olmayabilir. Öyle ki Waltz, görece az olsa da karşılıklı bağımlılığın sadece savaşları önlemediği, bazen de savaşları tetiklediği üzerinde durmuştur (Waltz, 1970). Buna göre, Birinci Dünya Savaşı öncesi İngiltere ve Almanya birbirlerinin önemli ticaret ortağı olduğu halde bu savaşı engellememiş, hatta sorunların çözümünü zorlaştırmış ve tarafları savaşa sürüklemiştir (Waltz, 1970). Ancak bu durum karşılıklı bağımlılığın sıklıkla siyasi krizlerin ekonomik sonuçlarını baskıladığı genel yargısını değiştirmemektedir. Aşağıda buna ilişkin olarak verilen örneklerde de bu durum açıkça görülmektedir.

Örneğin, Güney Kore ve Çin arasındaki ilişkiler, Kuzey Kore açısından yaratabileceği olumsuz sonuçlara rağmen karşılıklı bağımlılık kapsamında yürümekte, dahası Güney Kore Çin ile ticari ilişkilerini ve karşılıklı bağımlılığını artırarak bölgesinde istikrarı ve barışı sağlamayı amaçlamaktadır (Renner, 2006). Bu durum, Çin ve Kuzey Kore arasındaki yakın ilişkilere, Çin ile Güney Kore arasındaki ekonomik alanlardaki anlaşmazlıklara, Çin'in yaratmış olduğu hava kirliliğinin Güney Kore'de sağlık ve ekonomi üzerindeki olumsuz etkilerine, 2008-2011 arasında Güney Kore'nin sahil güvenlik görevlilerinin Çinli balıkçılar

tarafından öldürülmesi gibi siyasi gerginliklere rağmen geçerlidir. Benzer bir durum ABD ve Japonya arasındaki anlaşmazlıkların, iki ülke arasındaki ticareti ve yatırımları etkilememesinde de gözlenmiştir (Davis ve Meunier, 2011). Bunun sebebi, büyük sanayileşmiş ekonomiler olan söz konusu iki ülkenin, orada bulunan insanlara yüksek bir yaşam standardı sağlamış devletler olarak, dış ticaret ve yatırımlar bakımından ciddi ortaklıklar geliştirmiş olmalarıdır (Gürkaynak ve Yalçıner, 2009: 85).

ABD ve Çin arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkileri için de benzer sonuçlar gözlemlenmiştir. Buna göre iki ülke arasındaki karşılıklı ulusal tehdit algılamaları, Tayvan konusundaki anlaşmazlıklar ve farklı tutumlar, uluslararası arenada Çin'in karşı duruşuna rağmen ulusal egemenliği hedef alan ABD öncülüğündeki askeri müdahaleler, ülkeler arasındaki ekonomik ilişkileri topyekûn etkilememektedir (Dedekoca, 2017). Dahası, Türkiye ve Rusya uçak krizine benzer şekilde, 2001 yılında Çin'in güneyindeki Hairan adası açıklarında, ABD askeri keşif uçağı, bir Çin savaş uçağına çarparak düşürmüştür. Yaşanan bu olay, iki ülke arasında *Casus Uçak* krizine yol açmıştır. Ayrıca, 23 Kasım 2013 tarihinde, Çin'in yeni bir hava savunma sahası ilan etmesini -tek taraflı olması gerekçesiyle- reddeden Amerika, bombardıman uçaklarını hava sahası içinde uçurmuştur. Çin ise yeni hava sahası kurallarına uyulmadığı takdirde olağanüstü güvenlik önlemleri alınacağını ifade etmiştir. 2014 yılına kadar ilişkilerde gerginlik etkisini korusa da ülkelerin birbirlerine bağımlılıkları, krizin etkisini kısıtlı tutmuştur, bütün bu gerginliklere rağmen iki ülke arasındaki ilişkiler oldukça karmaşık ve kısa/orta vadede vazgeçilemeyecek bir karşılıklı bağımlılıktan ötürü yürümektedir.

Bir başka örnekte, Türkiye-İsrail arasındaki siyasi ilişkilerin, ekonomik ilişkileri belirlediği bilinmektedir. Söz konusu iki ülke arasındaki karşılıklı bağımlılık, yaşanan olayların boyutunu şekillendirmiştir. 1956 yılında Türkiye-İsrail arasındaki ticaret hacmi, İsrail'in Süveyş Kanalı'nı işgal etmesiyle ciddi oranda düşmüştür. İki petrol krizinin yaşandığı 1970'lere gelindiğinde ise, söz konusu ülkelerin ticari ilişkileri hemen hemen durma noktasına gelmiştir. Bu

dönemde Türkiye, İsrail ile ilişki kurmak istememiştir. Fakat 2010 yılında meydana gelen Mavi Marmara saldırısı sonrasında iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin bozulmasına rağmen, Türk ve İsrailli işadamları ikili ticaretin altın çağını yaşamıştır. Resmi rakamlara göre, ticari bağlar her zamankinden daha kuvvetli bir hale gelmiştir. Yaşanan siyasi kriz, iki ülke arasındaki ticareti ve yatırımları etkilememiştir. Bu durum, iki ülkenin – olayın yaşandığı dönemdeki – karşılıklı bağımlılık ilişkisinden kaynaklanmıştır (TEPAV, 2011).

Sonuç olarak, görülebileceği üzere, farklı bağımlılık türleri kriz durumlarında farklı etkilerin oluşmasına sebep olmaktadır. Bu noktada, örnek inceleme konumuz olan Rusya-Türkiye uçak krizi ve onun ekonomik etkilerinde de iki ülke arasındaki bağımlılık ilişkisinin ekonomik etkinin oluşumunda belirleyici rolü olması muhtemeldir. Bu noktada, çalışmanın devam eden bölümlerinde öncelikle Türkiye ile Rusya arasındaki bağımlılık ilişkisini ve türünü betimlemeye çalışacak, analiz bölümünde ilgili bağımlılık türü ve onun etki öngörüleri çerçevesinde sektörel bazda ekonomik etkilerin oluşumunu inceleyeceğiz.

2. UÇAK KRİZİ: GELİŞİMİ, NEDENLERİ, EKONOMİYİ İLGİLENDİRİŞİ

2.1. Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı

Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin tarihi çok köklüdür ve Rusya daha 1990'lı yılların başına kadar da Türkiye'nin sınır komşusu olmuştur. İki ülkenin siyasi, askeri ve kültürel ilişkilerinin yanı sıra ekonomik ilişkileri de bulunmaktadır. Türkiye'de cumhuriyetin kuruluşu döneminde Sovyet Rusya, kendi güvenliği açısından Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasını istemiş, bu nedenle "ortak düşman" karşısında Türkiye ile yakınlaşmayı gerekli görmüştür. Milli Mücadele döneminde Türkiye, halkının işgalci Batı güçlerine karşı mücadelesine destek kazanmak için Sovyet Rusya ile yakınlaşmış, Kurtuluş Savaşı döneminde ise Rusya'dan ciddi anlamda askeri ve mali yardımlar almıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da iki ülke arasındaki ekonomik işbirliği devam etmiş, taraflar 1934 tarihinde Ticaret ve Seyrisefain Anlaşması ve 1937 yılında da ticaret anlaşması imzalamışlardır. Bu dönemde ayrıca Sovyet Rusya'nın, Türk sanayisine önemli destekleri olmuştur. Bunlar, Seydişehir Alüminyum Fabrikası ve İskenderun Demir Çelik Fabrikası gibi birçok yatırımı kapsamaktadır (Büyükakıncı, 2004).

II. Dünya Savaşı süreci, Türkiye-Rusya ilişkilerinde 30 yıllık bir gerilemeye sebep olmuştur. Türk-Rus ilişkileri 1967 yılında yavaş yavaş düzelmeye başlamış, 1967, 1972 ve 1979 yılında imzalanan ticaret anlaşmaları ile iki devlet arasındaki gerginlik azaltılmıştır. Bu gerginlikler, yerini iki devletin de çıkarlarını koruma politikasına bırakmıştır. Bunun neticesinde, dünyadaki doğal gaz sevkiyatında 1. sırada olan Sovyet Rusya, Türkiye ile enerji platformunda bir araya gelmiştir. Sevkiyatta alternatifler arayan Sovyet Rusya, 1980'lerden sonra Türkiye'yi planlarına dahil etmiştir (Zengin, 2015). Bu kapsamda 1984 yılında imzalanan Doğal Gaz Anlaşmasıyla Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan 1987 yılından itibaren yapacağı doğal gaz alımına ilişkin hususlar düzenlenmiş, bunun gerçekleşme şartlarına "Türk müteahhitlerinin ve ihracatçılarının Sovyet pazarına

girmelerinin kolaylaştırılması" gibi maddeler ilave edilmiştir (Büyükakıncı, 2004: 27). Doğal Gaz Anlaşması ile başlayan ekonomik işbirliği süreci, Türk müteahhitlerin "Doğu Almanya'dan ülkelerine geri dönen Sovyet askerlerine verilmek üzere projelendirilen ve Alman hükümeti tarafından finanse edilen konutların" inşaat ihalelerini kazanmalarıyla hızlanmıştır (Büyükakıncı, 2004: 28). Önde gelen otuz Türk inşaat firması, 1986-1995 yılları arasında 215 inşaat projesi üstlenerek 5.7 milyar dolarlık bir kazanç elde etmiştir. Türk şirketlerinin yarattıkları işgücü olanakları, hem Rus hükümeti tarafından desteklenmiş, hem de Türk işçilerine yönelik istihdam fırsatlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu şirketlerin bir bölümünün, orta vadede Rusya'daki siyasal ve yerel liderler düzeyindeki lobicilik etkinliklerinde de girişimleri başarılı olmuştur. "Türk Müteahhitler Birliği" verilerine göre "inşaat projeleri, 90'lı yılların sonlarına doğru Rusya'daki fon kısıtlamaları nedeniyle ödeme hacmi azaldığından düşüşe geçmiştir, 2000 yılı Temmuz ayı itibariyle birlik üyelerinin Rusya'da aldıkları inşaat projelerinin tutarı 9.830 milyar doları bulmaktadır" (Büyükakıncı, 2004: 29). Söz konusu doğal gaz ve taahhüt işlerindeki ilerlemelere bağlı olarak "gerek sınır ve ticaret alanlarında geliştirilen işbirliği olanakları, gerekse SSCB/Rusya'da kurulan ortak işletmeler (ve bankalar) ve girişilen yatırımlar", ekonomik ilişkilerin çeşitlenmesine imkan sağlamıştır (Büyükakıncı, 2004: 29).

Moskova, 1987 yılında kurulan Türk Eximbank'ın yurtdışı müteahhitlik hizmetleri ve yatırımlarını desteklemek amacıyla açtığı alıcı kredilerden dağılma sürecine kadar 555 milyon dolarlık bir meblağ kullanmıştır. 2000 yılına kadar Rusya'ya açılmış olan 1.1 milyar dolar tutarındaki Türk Eximbank kredileri, ülkedeki turizm, eğitim, sağlık ve imalat sektörlerine yönelik projelerde değerlendirilmiştir (Büyükakıncı, 2004).

Türkiye ve Rusya Federasyonu arasındaki ilişkiler, 1990'larda oluşan *yeni dünya düzeni* ile farklılaşmaya başlamıştır. Soğuk Savaş dönemi boyunca iki ülke arasındaki ilişkiler, temelde "gergin" ve "mesafeli" olmuştur. Soğuk Savaşın ardından yaşanan dönemde Türkiye-Rusya ilişkileri, daha önce görülmemiş bir dönüşüme uğramıştır. Ancak bu dönüşüm, beraberinde bir ikilemi de getirmiştir

(Zengin, 2015). Ekonomi, Türkiye ve Rusya ilişkilerinde en hızlı ilerleyen alan olarak görülmektedir (Tüfekçi, 2017). 1990'ların başından itibaren Türkiye ve Rusya bir yandan artan ekonomik işbirliğinde ortak haline gelirken, diğer yandan Avrasya'nın yeni keşfedilen jeopolitiğinde birbirlerini rakip olarak görmüşlerdir. Bu ikilem, yeni gelişen ilişkilerin rekabet ve işbirliğinin ortak etkisi altında şekillenmesiyle de farkedilmektedir. Bu rekabet ve işbirliği ekseninde 1992 yılından itibaren Rusya-Türkiye ticari ilişkileri gelişmeye devam etmiş, Rusya'daki Türk yatırımlarında da artış gözlemlenmiştir (Zengin, 2015). Moskova, Tataristan, Rostov, Krasnodar, Soçi, Novorosisk, Lipetsk, St. Petersburg bölgeleri, Türk firmalarının en fazla yatırım yaptığı bölgeler olmuştur (Aziz, 2017). Ayrıca, Rusya'da Enka, Koç, Zorlu Grubu (Vestel, Taç, Zorlu Enerji), Efes, Şişecam, Eczacıbaşı gibi Türkiye'ye ait büyük firmaların yanında küçük ve orta ölçekli firmaların üretim tesisleri kurmasıyla Rus pazarına olan ilgi her geçen gün artmıştır (Zengin, 2015). 1997'de yapılan Mavi Akım Antlaşması ile, iki ülkenin enerji alanındaki işbirliği de başlamıştır.

Ticari ilişkilerle birlikte Türkiye lehine gelir sağlayan turizm faaliyetleri, iki ülke arasındaki ilişkilerin bir diğer boyutunu meydana getirmektedir (Tüfekçi, 2017). Rusya-Türkiye ilişkileri kapsamında turizm, kültürel alanda en güçlü unsur olmuştur (Aziz, 2017). Böylece turizm, Türkiye'nin Rusya ile olan ilişkilerinde en fazla gelişme gösteren alanlardan biri haline gelmiştir. Bu dönem, Rus turistlerin sadece bavul ticaretinde olduğu gibi alışveriş amacıyla değil bunun yanı sıra turistik amaçla da Türkiye'ye gelmeye başladığı dönemdir (Saçık, 2013).

Soğuk Savaş sonrasında Rusya ve Türkiye arasındaki artan ekonomik ilişkiler, 1997 Asya ve 1998 Rusya krizleri ardından ivme kaybetmiştir. Bu noktada, 1993-1997 arasında düzenli artış gösteren Türk-Rus dış ticaret ilişkileri, Rusya'daki 1998 kriziyle birlikte keskin bir düşüşe geçmiştir ve bu düşüşten etkilenen Rus değil, Türk tarafı olmuştur. Buna göre "alım ve ödeme gücü kısıtlanan Rus piyasaların dış ticarete yönelik girişimlerini kısmaları nedeniyle, Türkiye'den yaptıkları dışalımlar da doğrudan düşme eğilimine girmiştir" (Büyükakıncı, 2004:30). Bununla ilişkili olarak, Rusya'nın ihracat talebinin

daralması, uluslararası güvensizlik ortamının ortaya çıkması, buna ilave olarak da siyasi alanda yaşanan belirsizliklerin artması sonucu, Türkiye ekonomisi bu süreçte finansal reel krize sürüklenmiştir. Bu kriz sürecine varırken, Ocak 1996'tan itibaren Türkiye-AB arasında başlayan gümrük birliği sürecinin de Türk-Rus ilişkilerinde olumsuz etkileri olduğunu ifade etmekte fayda var. Çünkü, gümrük birliği sebebiyle, Rusya'nın belirli gümrük ayrıcalıklarından faydalanamaması durumu ortaya çıkmıştır. Yine de, tüm bu olumsuzluklara karşın iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi, 2000 yılında en yüksek seviye olan 4.5 milyar dolara ulaşırken, Türk müteahhitlik firmalarının Rusya'da üstlendikleri iş hacmi, toplam 6 milyar doları geçmiştir. İki taraflı iş konseyleri, 90'lı yıllarda karşılıklı olarak sergilenen en iyi performanslarla birlikte 15 milyar dolarlık bir hacmin varolduğunu belirtmiştir (Büyükakıncı, 2004). Finansal krizlerin gölgesinde, 2000'li yıllar, Rusya ve Türkiye adına önemli adımların atıldığı bir dönem olarak görülmektedir. (Zengin, 2015). Rusya, 2000-2001 rakamlarına göre, "Türkiye'nin dışalımları içerisinde en önemli üçüncü ülke, dışsatımlarında ise sekizinci ülke" konumuna gelmiştir (Yılmaz ve Hazır, 2015). 2002 yılının ardından da ilişkilerin artmasıyla Rusya, Türkiye'nin en önemli ticari ortağı olmuştur (Tüfekçi, 2017). 2007 yılından itibaren ise ihracatımızda Rusya birinci sırada yer almıştır (Yılmaz ve Hazır, 2015). İlişkiler, 2010'lu yıllarda tarihin en parlak dönemini yaşamıştır. İki ülke arasındaki ticari ve ekonomik faaliyetler iyice artmış – örneğin Rus bankası Siberbank, Denizbankı satın alarak Türkiye'ye önemli bir yatırımda bulunmuş ve 2013 yılında Rusya, Türkiye ile olan ihracat sıralamasında dördüncü olmuştur (Büyükakıncı, 2004) – ortak projeler geliştirilmiş ve vize serbestliğine kadar uzanan birçok alanda işbirlikleri yapılmıştır.

Nitekim, 1990'lı yılların ardından SSCB'nin dağılmasıyla ikili ilişkilerin zeminine kurulan ticari ilişkiler, siyasi ilişkilerin de geliştirilmesini sağlamıştır. Söz konusu ekonomik ilişkilerin yapısında dikkat çeken unsur ise tamamlayıcılık olmuştur. Bu tamamlayıcılık unsurunun sürdürülmesine rağmen, ekonomik ilişkiler, Rusya lehine ilerlemeye başlamıştır. Tam da bu noktada enerji (petrol ve doğalgaz) hammaddeler etkili olmaya başlamıştır. Özellikle, 2000 yılı itibarıyla

Türkiye aleyhine ticaret açığı oluşmuş ve bu açıdan her yıl artarak devam eden bir dengesizlik meydana gelmiştir (Tüfekçi, 2017).

Bu süreçte yer yer sorunlar yaşanmıştır. Örneğin Türkiye, Rusya tarafından doğal gaz fiyatlarının artırılması, sözde Ermeni Soykırımı iddiaları, Montrö üzerine değişiklik istekleri, Kıbrıs açıklarındaki doğalgaz aramaları, sebze-meyve ihracatında zaman zaman yaşanan sıkıntılar, Rusya'nın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerinde uyguladığı sert politikalar gibi bazı durumlardan hoşnut olmamıştır. Rusya'nın 2008 yılında Gürcistan'a yönelik askeri müdahalede bulunması ardından Kırım'ı ihlak etmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin gerilemesine neden olmuştur (Yılmaz ve Hazır, 2015). Ancak ekonomik ilişkileri etkileyen asıl siyasal kriz, 2015 yılında yaşanan 'Uçak Krizi' olmuş, bu süreçte Türk-Rus ilişkileri hem diplomatik hem de ekonomik olarak durma noktasına gelmiştir.

Bir ülkeye, enerji ithalatında aşırı bağımlılık, tek taraflı bağımlılık kavramını karşımıza çıkarmakta, bu durum enerji güvenliği için olduğu kadar, ekonomik güvenlik ve dış politika açısından da büyük risk oluşturmaktadır. Bağımlılık, bir ülkenin dış politikalarının başka bir devlet tarafından belirlenebildiği tek taraflı olarak etkileşimi anlamına gelmektedir (Gürkaynak ve Yalçıner, 2009). Enerji bağımlılığı, bünyesinde siyasi ve ekonomik anlamda riskler barındırmaktadır. Devleteler arasında yaşanan çıkar çatışmaları ve krizler, enerji bağımlılığından kaynaklı riskler doğurmaktadır. Enerji denklemindeki arz tarafının siyasi bir araç olarak enerjiyi kullanması, enerji fiyatlanmasında dalgalanmalar veya arzı kısıtlayarak karşısındaki aktörlerin siyasi tercihlerini yönlendirme girişimleri, enerji bağımlılığını tehlikeli hale getirmiştir (Sönmez, 2015). Ekonomik ilişkilerde karşılıklı bağımlılık normal olarak görülse de, 'Uçak Krizi'nden sonra bazı sektörlerde Türkiye'nin Rusya'ya tek taraflı bağımlılığının (özellikle enerji bağlamında) ciddi sorunlara yol açabileceği anlaşılmıştır. Türkiye'nin enerji konusunda Rusya'ya tek taraflı bağımlılığı, güvenliğini de risk altında bırakmıştır. Nitekim iki ülke arasındaki ilişkiler bir süre aksamış olsa da gene bu bağımlılıklar doğrultusunda kısa sürede normalleşmeye başlamıştır.

Özetle, günümüzde Türkiye ve Rusya arasında siyasi yanı sıra ekonomik olarak, sektörel bazda değişmekle birlikte, çeşitli bağımlılık ilişkileri gelişmiştir. İki ülke arasında bu bağımlılıklar özellikle dış ticaret (asimetrik karşılıklı bağımlılık), doğrudan yatırımlar ve müteahhitlik (asimetrik karşılıklı bağımlılık), turizm (asimetrik karşılıklı bağımlılık) ve enerji (tek taraflı bağımlılık) alanlarında öne çıkmış ve uçak krizinin ekonomik etkilerinin oluşumunda bu bağımlılık ilişkileri de belirleyici olmuştur. Analiz kısmında bu ilişkiyi bu sektörler üzerinden daha derinlemesine incelenecektir. Şimdi uçak krizine ve ekonomik krize dönüşmesine bakalım.

2.2. Bir Siyasi Gerilim Olarak Uçak Krizi

Türkiye ve Rusya'nın bölgesel ve küresel olaylar karşısındaki farklı tutumları, iki ülkenin siyasi ilişkilerinde zaman zaman gerginliklere sebep olmuştur ve bu gerginliklerden bazıları yukarıda sıralanmıştır. Ancak iki ülke Soğuk Savaş sonrası dönemde ilk kez ana aktör olarak *uçak krizi* olayıyla karşı karşıya gelmiştir.

24 Kasım 2015 tarihinde bir Rus jeti, ısrarlı sınır ihlali nedeniyle Türk F-16'lar tarafından düşürülmüştür ve bu tarih Suriye iç savaşında karşıt tarafları destekleyen Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin dönüm noktalarından biri olmuştur. Öyle ki Uçak Krizi ile Sovyetler Birliği'nin dağılması neticesinde kurulan Rusya ve Türkiye arasındaki 24 yıllık stratejik ilişkiler yıkılmaya başlamıştır. Bu olay sonrasında hem Rusya hem de Türkiye karşılıklı açıklamalarda bulunarak uluslararası ortamda haklılıklarını ispat etmeye çalışmışlardır (Çopuroğlu ve Karpuzcu, 2017).

Rus Uçağının düşürüldüğü gün ilk tepkisini ortaya koyan Putin, bu olayı 'sırtından bıçaklanmak' olarak yorumladıklarını açıklamıştır (Bilgin ve Çelik, 2016). Dost ülke olarak kabul ettikleri Türkiye'den böyle bir hamle beklemediklerini vurguladığı açıklamasında Putin, uçaklarının vurulduktan sonra Türkiye sınırından 4 kilometre uzaklıkta Suriye topraklarına düştüğünü ve

vurulduğu esnada Türk hava sahasının 1 kilometre uzağında olduğunu iddia etmiştir. Hava sahasının ihlal edilmesine sessiz kalamayacağını ifade eden Türk tarafının karşı açıklamaları ise gecikmemiştir. Türkiye, Rus tarafından gelen bu açıklamanın doğru olmadığını savunmuştur. Cumhurbaşkanı Erdoğan, "söz konusu uçağın defalarca ikaz edildiği halde Türk hava sahasını 5 dakikada 10 kez ihlal ettiği, buna rağmen yapılan uyarıları dikkate almadığı ve bu nedenle vurulduğu" şeklinde bir açıklama yapmıştır. (Bilgin ve Çelik, 2016: 105). "Uçağın milliyetinin bilinmediğinin altı çizildiği açıklamada Türkiye, meşru hakkını kullandığını ancak gerilimi tırmandırmak niyetinde olmadığı"nı da belirtmiştir (Bilgin ve Çelik, 2016: 105).

Türkiye, Rus Jeti Krizi sonrasında sakinliğini koruyarak uluslararası hukuk çerçevesinde elindeki tüm delilleri BM ve NATO'ya göndermiştir. Rusya ise 2000'li yıllarda gelişen Türkiye-Rusya stratejik ortaklık sürecini yok sayarak Türkiye'ye yaptırım uygulama kararı almıştır. Rusya, 24 Kasım sonrası başta ekonomi olmak üzere birçok alanda Türkiye'ye yaptırım uygulamaya başlamıştır. Bu yaptırımlar, ikili ticaret hacminde ciddi daralmaya yol açmıştır. Bahsedilen ekonomik yaptırımlar, 1 Ocak 2016 yılından itibaren Türkiye'den yapılan bazı gıda ürünleri ithalatının durdurulması, Rusya'dan Türkiye'ye gerçekleştirilen tarifesiz uçuşların iptali, Türkiye'ye tatil paketi satışı yapan turizm şirketlerine satışlarına son vermesi için çağrıda bulunulması, Türk vatandaşlarının işe alımlarının sınırlandırılması ve aynı tarihten itibaren Rusya'da sürekli ikametgâhı bulunmayan Türk vatandaşlarının vizesiz bir şekilde seyahatlerinin durdurulması, konularını içermektedir (Yenişehirlioğlu vd., 2016).

Rusya'nın acilen almış olduğu önlemlerden, Moskova'nın böyle bir olaya hazırlıklı olduğu görülmektedir. Rusya, Türkiye'ye ticaret, inşaat ve turizm sektörleri kapsamında ekonomik yaptırımları dayatmıştır. Türk tarafı, Rusya tarafı için herhangi bir misilleme önlemi almamıştır. Türk yetkililer, açık ve samimi bir şekilde meydana gelen kazaya duydukları pişmanlığı yinelemiş, gerginliğin çözülebileceğini ve ilişkilerin düzeleceğini umut ettiklerini ifade etmiştirler (Özel, 2016).

Türkiye’nin Haziran 2016’da başlatmış olduğu diplomatik görüşmeler neticesinde Ağustos 2016’da iki devlet başkanı bir araya gelmişlerdir. Bu görüşmede ilişkilerin yeniden inşa edileceği, ekonomik ilişkilerin artırılacağı mesajı verilmiştir. İki lider de vize sorununun bir an önce aşılması için çalışmalar yapılacağını ifade etmişlerdir. Zirvede turizm, ekonomi, enerji ve ticaret alanlarının dâhil olduğu orta vadeli bir program üzerinde uzlaşılmıştır. Putin, düzenlenen basın toplantısıyla önceliklerinin iki ülke arasındaki ilişkileri kriz öncesindeki hale geri getirmek olduğunu belirtmiş ve Türkiye’ye uygulanan yaptırımların kademeli bir şekilde kaldırılacağını söylemiştir. Erdoğan ise ilişkilerin önceki düzeye gelmesi konusunda iki tarafın da fazlasıyla istikrarlı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Akkuyu Nükleer Santral projesine stratejik yatırım statüsü verileceğini ve Türk Akımı projesinin gerçekleştirilme sürecinin hızlandırılacağını ifade etmiştir (Bilgin ve Çelik, 2016).

Türkiye ile Rusya arasındaki buzların erimesiyle son Rusya-Türkiye Üst Düzey İşbirliği Konseyi (ÜDİK) toplantısı Moskova’da 2017 yılının Mart ayında Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın katılımıyla yapılmıştır. Türk iş adamlarına yönelik vize rejiminin değişmesi, bazı tarım ürünlerine koyulan kısıtlamaların kaldırılması, milli paralarla ticaretin yapılması ve ortak yatırım fonu kurulması gibi kararların alındığı toplantı ticari ilişkilerin kriz öncesi boyutlara dönmesi açısından kritik bir aşama olmuştur. Fakat bu noktadan bilinmesi gereken şudur ki, Ankara’nın Moskova ile ticaretinde yüksek miktarda dış ticaret açığı vermesi, ikili ilişkilerde Kremlin’in eline ciddi bir koz vermiştir (Koçak, 2017).

2.3. Uçak Krizinin Ekonomik Krize Dönüşmesi

Peki Uçak Krizi gibi bir siyasi kriz neden ekonomik krize dönüştü? Buna şöylece cevap verilebilir:

Türkiye-Rusya ilişkileri tarihi, Osmanlı döneminde savaşlar, Cumhuriyet döneminde ise, ekonomik işbirliklerine ve desteklere rağmen, gerilim üzerine kurulu olmuştur. Buna dayanarak, bugün iki ülke arasında yaşanan gerilimin sadece uçak krizine bağlı olmadığını, birbirini takip eden birçok olayın bugünkü kriz koşullarının oluşmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Ancak Uçak Krizi, var olan durumun açık şekilde gözler önüne serilmiş olması açısından önemli olmuştur (Çopuroğlu ve Karpuzcu, 2017).

Türk-Rus ilişkilerinde enerji, iki ülke arasındaki bağları ve karşılıklı çıkarları güçlendiren önemli bir unsur olarak bilinmektedir. Türkiye ve Rusya arasındaki enerji alanında yakınlaşmadan en çok Rusya kazançlı çıkmaktadır. Rusya'nın hem Kazakistan hem de Türkmenistan enerji kaynaklarını ya kendi üzerinden taşınmasını sağlamış olması ya da iç pazarı için çok düşük fiyatlarla ithal etmiş olması bunu kanıtlar niteliktedir. İki ülke ilişkilerinde artan ticari faaliyetler ve "ortak öteki" olan Batı karşıtı politikaları, jeopolitik mücadelenin önüne geçememektedir. Sonuç olarak, Türkiye'nin bölgesel politikaları ve Rusya'nın ise eski etki alanlarına yeniden dönme çabası iki ülke arasındaki rekabeti arttırmaktadır (Askeroğlu, 2016).

Türkiye için Rusya, göz ardı edilemeyecek boyutta doğalgaz ithalatı yaptığı ve bunu yaparken de kesintisiz, güvenilir bir enerjiye ihtiyaç duyduğu ülkelerin başındadır. Türkiye, Rusya dışında farklı ülkelerden alternatif enerji kaynakları aramaya devam etmekte ve kaynakları çeşitlendirmek istemektedir. Rusya ise, enerji güzergahının sadece Ukrayna ve Belarus'a bağlı olmasını istememektedir. Alternatif olarak, Türkiye ile enerji güzergahını çeşitlendirmek istemektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde, enerji alanındaki işbirliğinin karşılıklı çıkar temelinde daha da geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesi, bu iki ülkenin dış

politikasında gelecekte de giderek artan bir öneme sahip olacaktır. Neticede ticari bir ürün olan enerji, siyasi manevralarla siyasi konularda etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. (Zengin, 2015). Hal böyle olunca Türkiye'nin Rusya'ya uygulayabileceği yaptırımlar, yeterince caydırıcı olamamaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin Rusya ile iyi ilişkiler geliştirmesi gerekmektedir, hissiyatı Türk politika yapıcılarda hakimdir. Buna bağlı olarak, Türkiye ile Rusya arasında enerji alanında (doğalgaz, petrol, nükleer enerji vb.) gelişen bağımlılık ilişkisinin gelecekte artarak devam edeceği öngörülmektedir. (Özdal vd., 2013). Bu ilişki şunu doğrular niteliktedir: Tek bir ülkeye ya da tek bir tip enerji kaynağına aşırı bağımlı olmak, yalnızca ekonomik değil, siyasi bağımlılığı da beraberinde getirmektedir. Uçak krizinin ekonomik krize dönüşmesinin de zemininde bu bağımlılıklar yatmaktadır.

3. UÇAK KRİZİ VE TÜRKİYE-RUSYA EKONOMİK İLİŞKİLERİ

Yukarıda tarihsel arka plan kısmında değindiğimiz üzere Türkiye ve Rusya arasında özellikle dış ticaret (asimetrik karşılıklı bağımlılık), doğrudan yatırımlar (asimetik karşılıklı bağımlılık), turizm (asimetrik karşılıklı bağımlılık) ve enerji (tek taraflı bağımlılık) alanlarında bağımlılıklar gelişmiştir ve bu bağımlılıklar uçak krizinin ekonomik etkilerini şekillendirmişlerdir. Bu bölümde bu etkiler ve bağımlılığın bunları nasıl şekillendirdiği derinlemesine incelenecektir.

3.1. Uçak Krizi ve Rusya'nın Türkiye'ye Uyguladığı Ekonomik Yaptırımlar

24 Kasım 2015 tarihinde yaşanan Türkiye tarafından bir Rus savaş uçağının düşürülmesi olayı, Türk Rus ilişkilerini derinden etkilemiştir. Uçak krizinin başlangıcı olarak ifade edebileceğimiz bu tarihten sonra Rus yetkililer, Türkiye'ye yönelik çeşitli sosyal ve ekonomik yaptırım uygulama kararı aldıklarını duyurmuşlardır. 28 Kasım 2015 tarihi itibariyle Rusya'nın Türkiye'ye uyguladığı yaptırımlar: gıda sektörü başta olmak üzere çeşitli sektörlerde Türkiye'den Rusya'nın satın aldığı mallara yönelik kısıtlamalar, turizm sektöründe Türkiye'ye yönelik tur ve charter uçuşların iptal edilmesi, vizesiz seyahat uygulamasının kaldırılması, şirketlere Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı personel alınmaması, inşaat ve taahhüt işlerinin engellenmesi (Rusya'da Türk firmaları bina inşa etmesi ve mimarlık, tasarım faaliyetlerinde bulunmasının engellenmesi), Türk gemilerinin Azak Denizi ile Karadeniz'in Rusya sahasına girişlerinin yasaklanması ve limanlarda kontrolün arttırılması, Rusya topraklarında Türk kamyon ve TIR sürücülerinin faaliyetine yönelik denetimin arttırılması olarak belirtilebilir (Taşçı, 2015: 9-12). Rusya'nın Türk işçi istihdamına ve Türk şirketlerine yönelik yaptırımları, Rusya topraklarında yaşayan Türk vatandaşlarını ve Rus-Türk karma aileleri etkilemiş, Rusya'da vizeleri yenilenmeyen ve yaptırımlardan dolayı işlerini yürütemeyen binlerce kişi Türkiye'ye dönmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Rusya'ya yatırım yapmak isteyen Türk vatandaşları vize kısıtlamalarından dolayı yatırımlarını Rusya dışına

aktarmak mecburiyetinde kalmıştır. Türklerin Rusya ile olan vizesiz giriş uygulamasına son verilmesi, iki ülke arasındaki sosyo-kültürel alandaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir (Tepav, 2015). Ayrıca bu yaptırımlardan, Rusya'nın açıkladığı listede yer alan 53 Türk firması muaf tutulmuş ve bunun dışındaki firmalar yaptırımlara dahil edilmiştir.

Resmi yaptırımların yanı sıra resmi olmayan birçok yaptırım da bulunmaktadır. Bu resmi olmayan yaptırımlara örnek olarak, Rusya'da faaliyet gösteren Türk firmalarına uygulanan baskı gösterilebilir. Rusya'da yaşayan Türk vatandaşları ile yapılan görüşmeler neticesinde, yaptırımlar öncesinde Rusya'da inşaat ve turizmden meyve, sebze ve tekstil ürünlerinin ithalatına kadar faaliyet gösteren 1,500 Türk firması bulunurken yaptırımlardan sonra ancak 200'e yakın Türk şirketinin halen Rusya'da çalıştığı belirlenmiştir (Yenişehirlioğlu vd., 2016).

Rusya, 'doğalgaz ve petrol ticareti' gibi ciddi bir gelir kaynağı olan alanlarda Türkiye'ye yaptırım uygulamamıştır. Petrol fiyatlarının birkaç yıldır üretim maliyetlerinden bile düşük seyretmesi ile birlikte, Ukrayna krizinden kaynaklanan AB ve ABD'nin uygulandığı ağır ticari ambargolar sonucu, ekonomisi ciddi anlamda enerji ve madeni ürünler ihracatına dayalı olan Rusya, büyük bir ekonomik kriz yaşamaktadır. Her geçen gün ülke içinde enflasyon ve işsizlik artmakta, insanların alım gücü ise azalmaktadır. Ayrıca, Ukrayna ve Suriye için yapılan askeri harcamalar da bütçe açıklarının artmasına yol açmış ve bu da yaşanan krizi daha da derinleştirmiştir. Ekonominin kötüleşmesi, Türkiye'ye karşı doğalgaz konusunda Rusya'nın gücünü azaltmıştır. (Özdemir, Çalışkan ve Öztürk, 2018).

Benzer şekilde Türk Akımı ve Akkuyu gibi büyük yatırım projeleri de Rus hükümetinin kararıyla dondurulmamıştır. Yatırım projelerinin dondurulmasına ve finansmanlarının durdurulmasına ilişkin herhangibir karar verilmemesinin nedeni ise, Türkiye ile yatırım işbirliği komisyonunun çalışmalarının durdurulmasının Türk Akımı ve Akkuyu gibi büyük projelerin gerçekleştirilmesi ile bağlantısı bulunmamaktadır. Bu projeler hükümetin kararnamesine bağlı olan bir kararla

dondurulamamakta, onların ileride nasıl çalışacağı kendilerine bağlı olmaktadır (Abbasigil, 2016).

Nitekim yaşanan gerilim, ikili ilişkilerde 2000'li yıllarla beraber çok boyutlu işbirliği geliştiren Türkiye ile Rusya arasında ciddi krizlerin yaşanmasına yol açmıştır. Buna rağmen, Rusya ile Türkiye arasındaki bağımlılık ilişkisi ve birbirlerine olan ihtiyaçları, çıkarları normalleşme sürecini erkene çekmiştir. Yukarıda anlatılanlardan, uçak krizinin başladığı andan ilişkilerin normalleşmeye başladığı Ağustos 2016'ya kadar geçen süreçte, Türkiye'nin ekonomik anlamda ihracat, turizm ve inşaat alanlarında Rusya'dan daha fazla zarar gördüğü açık bir şekilde anlaşılmıştır. Bu yaptırımın etkileri detaylıca ve sektörel olarak aşağıda incelenecektir.

3.2. Uçak Krizi'nin Dış Ticarete Etkileri

Türkiye ile Rusya arasındaki dış ticaret ilişkilerinde Rusya lehine bir asimetrik karşılıklı bağımlılık söz konusudur. Tablo 1'de bu durum açıkça görülebilmektedir.

Tablo 1. *Türkiye-Rusya Dış Ticaret Verileri (Bin $)*

Yıllar	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
1997	2.056.542	2.174.258	4.230.800	-117.716
1998	1.347.533	2.154.994	3.502.527	-807.461
1999	586.589	2.371.856	2.958.445	-1.785.267
2000	643.903	3.886.583	4.530.486	-3.242.680
2001	924.107	3.435.673	4.359.780	-2.511.566
2002	1.172.039	3.891.722	5.063.761	-2.719.683
2003	1.367.591	5.451.316	6.818.907	-4.083.725
2004	1.859.187	9.033.138	6.818.907	-7.173.951
2005	2.377.050	12.905.620	15.282.670	-10.528.570
2006	3.237.611	17.806.239	21.043.850	-14.568.628
2007	4.726.853	23.508.494	28.235.347	-18.781.641
2008	6.483.004	31.364.477	37.847.481	-24.881.473
2009	3.202.398	19.450.085	22.652.483	-16.247.687
2010	4.628.153	21.600.641	26.228.794	-16.972.488
2011	5.992.633	23.952.914	29.945.548	-17.960.281
2012	6.680.586	26.625.286	33.305.872	-19.944.700
2013	6.964.209	25.064.214	32.028.423	-18.100.004
2014	5.943.014	25.293.392	31.239.105	-19.347.679
2015	3.588.657	20.401.756	23.990.413	-16.813.099
2016	1.733.569	15.160.961	16.894.530	-13.427.392
2017	2.735.484	19.513.833	22.249.317	-16.778.349
2018/1	244.977	2.049.447	2.294.424	-1.804.496

Kaynak: TÜİK.

Tablo 1'de görüldüğü gibi 2011-2014 döneminde Rusya'ya yapmış olduğumuz ihracatta ciddi bir artış söz konusu olmaktadır. 2014 yılı itibariyle Türkiye ve Rusya arasında 31 milyar dolarlık ticaret hacmi bulunmaktadır. Türkiye'nin toplam ihracatı yükselirken, ülkemizin toplam ihracatı içindeki Rusya'nın payı %4,6'dan %3,8'e düşerek Rusya ile gerçekleştirdiği ihracat, 5.9 milyar dolar olmuştur. 2014 yılında Türkiye'den Rusya'ya yapılan bu ihracat değeri, 2013 yılına göre %14,7 oranında azalmıştır. 2015 ve 2016 yıllarında ise bu rakamlarda düşüşler yaşandığı görülmektedir. Bu düşüşlere bakıldığında Rusya ile yaşanan uçak krizinin, Türkiye'nin dış ticaret hacmini olumsuz yönde etkilediği anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin 2015 yılında Rusya ile yaptığı ihracatı, 2014 yılına göre %39.6 azalarak 3.6 milyar dolara düşmüştür. 2015 yılında Rusya'dan yapılan ithalat ise, 2014 yılına göre %19.3 azalarak 20.4 milyar dolar olmuştur. 2016 yılında ise Rusya'nın Türkiye'ye ihracatı 1.7 milyar dolar, Türkiye'den ithalatı ise %47'lik düşüşle 15.2 milyar dolar olmuştur. 2017 yılında ise bu rakamlarda artış görülmektedir.

Tablo 2. *Türkiye-Rusya 2007-2018 Yılları Arası İthalat Verileri (Değer ABD Bin $)*

Türkiye-Rusya 2007-2017 Yılları Arası İthalat Verileri								Değer: Bin ABD$/ Value: Thousand US$				
AYLAR	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ocak	1.464.279	2.618.793	1.635.314	1.778.140	2.052.684	2.218.588	2.183.330	2.449.440	1.909.098	1.343.243	1.480.024	2.049.447
Şubat	1.657.144	2.503.949	1.271.466	1.375.826	1.914.920	1.841.363	2.015.358	2.043.948	1.863.250	1.190.407	1.343.243	
Mart	1.884.354	2.493.290	1.478.618	1.904.832	1.803.437	2.038.942	1.954.834	2.180.912	2.191.805	1.397.821	1.599.329	
Nisan	1.762.656	2.974.096	1.216.109	2.042.276	1.595.564	1.983.059	2.015.713	2.138.478	1.644.024	1.150.983	1.495.279	
Mayıs	1.940.758	2.986.020	1.449.876	1.506.778	1.717.931	2.194.878	1.712.946	2.096.344	1.785.991	1.206.701	1.455.779	
Haziran	1.828.753	2.965.208	1.636.582	1.797.619	1.814.944	2.422.897	1.895.853	2.148.945	1.744.249	1.479.242	1.385.205	
Temmuz	2.081.693	3.146.302	1.657.337	1.727.109	1.779.471	2.420.455	2.329.991	2.153.192	1.706.059	1.116.632	1.799.191	
Ağustos	2.070.472	2.834.149	1.851.244	1.542.260	1.829.055	2.031.718	2.102.318	2.137.521	1.555.189	1.380.045	1.590.297	
Eylül	1.846.377	2.502.643	1.616.757	1.595.240	2.191.047	2.439.967	2.266.401	2.024.589	1.424.490	1.047.633	1.820.682	
Ekim	2.077.680	2.343.680	1.621.544	1.920.253	2.335.355	2.287.380	1.812.671	1.732.342	1.517.265	1.204.011	1.793.010	
Kasım	2.366.404	1.957.583	2.042.473	1.902.241	2.370.606	2.270.231	2.340.438	2.048.117	1.374.117	1.293.660	1.906.062	
Aralık	2.527.923	2.038.763	1.972.767	2.508.069	2.547.899	2.475.808	2.434.360	2.134.770	1.686.220	1.352.009	1.883.845	
TOPLAM	23.508.493	31.364.476	19.450.087	21.600.643	23.952.913	26.625.286	25.064.213	25.288.598	20.401.757	15.162.387	19.551.946	2.049.447

Kaynak: TUİK'den alınan veriler ile derlenmiştir.

Tablo 2'ye göre, 2010 yılında 21,6 milyar dolar tutarındaki Rusya'dan ithalat, 2014 yılında % 17,1 artışla 25,3 milyar dolara ulaşmıştır. 2015 yılında ise Rusya ile yapılan ithalat 20,4 milyar dolara gerilemiş olan bu oran, 2016 yılında 15,2 milyar dolara düşmüştür. 2017 yılında ise ithalat artarak 19.5 milyar dolara yükselmiştir.

Tablo 3. *2014-2018 Yılı Aylara Göre Rusya'yla İhracat Verileri (Değer:ABD Bin $)*

Aylar	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**
Ocak	461.510	315.424	94.296	149.650	244.997
Şubat	478.568	287.349	135.875	170.487	
Mart	477.426	308.955	123.205	177.626	
Nisan	526.833	293.726	130.666	161.840	
Mayıs	513.369	306.389	134.751	230.554	
Haziran	502.040	321.013	118.022	236.107	
Temmuz	543.157	282.245	101.477	210.557	
Ağustos	499.744	317.385	139.130	235.944	
Eylül	525.841	275.993	140.352	221.806	
Ekim	487.945	351.480	174.375	291.196	
Kasım	500.757	300.809	235.895	330.331	
Aralık	425.818	227.558	204.894	318.964	
TOPLAM	**5.943.014**	**3.588.331**	**1.732.942**	**2.735.066**	**244.997**

Kaynak: TUİK'den alınan veriler ile derlenmiştir.

Tablo 3'te 2014-2018 yılları arasında Türkiye'nin Rusya'ya yapmış olduğu ihracat gösterilmiştir.

Tablo 2 ve tablo 3' ten de görüldüğü gibi, 2015 yılının ilk dokuz ayı itibariyle Türkiye'nin Rusya'ya yapmış olduğu ihracat 2.7 milyar dolar, Türkiye'nin Rusya'dan yapmış olduğu ithalat ise 15.8 milyar dolardır. 2015'in Ocak-Haziran dönemi aralığında yaklaşık 13 milyar dolar olan dış ticaret hacmi, 2016 yılının aynı döneminde %34,5'lik düşüşle 8,5 milyar dolara inmiştir. Bunun 737,2 milyon doları Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı, 7,8 milyar doları ise bu ülkeden yapılan ve büyük bölümü enerji ürünlerinden oluşan ithalat oluşturmaktadır. Uçak krizi sonrası Rusya'nın uyguladığı yaptırımlar yüzünden bu ülkeye yapılan ihracatta 2016 yılının ilk altı ayında tam %59,8 oranında düşüş yaşanmıştır. Rusya'dan yapılan ithalat da %30,3 oranında düşüş göstermiştir. Bir önceki yılın ilk altı ayında ise Rusya ile olan ihracat 1,8 milyar dolarlık ve bu ülke ile yapılan ithalat 11,1 milyar dolarlık olarak belirlenmiştir. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatının bu ülkeden yaptığı ithalatı karşılama oranı 2015 yılının ilk altı ayında

%16,5 düzeyinde bulunuyordu, bu yıl %9,5'e gerilemiştir. İlk altı aylık dönemlere göre Türkiye, Rusya'ya 1,1 milyar dolar daha az ihracat ve bu ülkeden 3,4 milyar dolar daha az ithalat yapmıştır, dış ticaret hacmi 4,5 milyar dolar küçülmüştür.

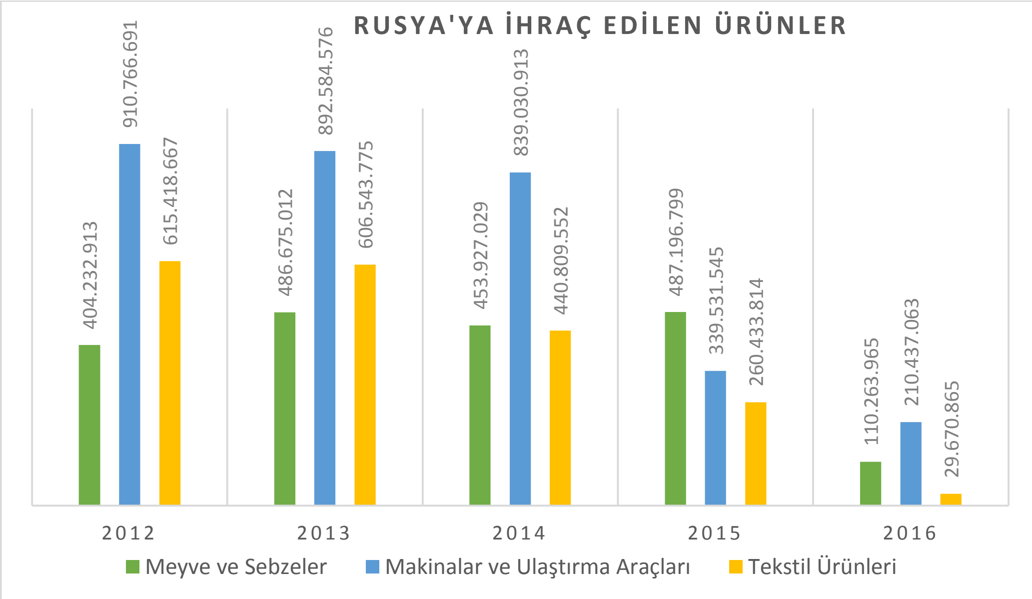
Tablo 4. *Türkiye- Rusya Dış Ticaret Değerleri (Milyon $)*

Ocak/ Haziran Dönemi	2014		2015		2016	
	İhracat	**İthalat**	**İhracat**	**İthalat**	**İhracat**	**İthalat**
Yatırım Malları	304	8	157	10	106	13
Hammadde	1.421	12.632	813	10.935	349	7.576
Tüketim Malları	1.227	417	859	192	280	173
Diğerleri	5	-	2	0,1	1	-

Kaynak: TÜİK (2016).

Tablo 4'e bakıldığında ise Türkiye'nin Rusya'dan en çok hammadde ithal ettiği ve Rusya'ya hammadde ile tüketim malları ihraç ettiği görülmektedir.

İhracat kalemlerini büyük oranda tekstil ve gıda ürünleri oluşturmaktadır. Dönemin Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Faruk Çelik, uçak krizinin ardından 160 ton malın gümrüklerden geri gönderildiğini, bunların bir kısmının alternatif pazarlara yönlendirildiğini söylemiştir (https://www.dunya.com).

Şekil 1. Türkiye'nin Rusya'ya en çok ihraç ettiği ürün grupları

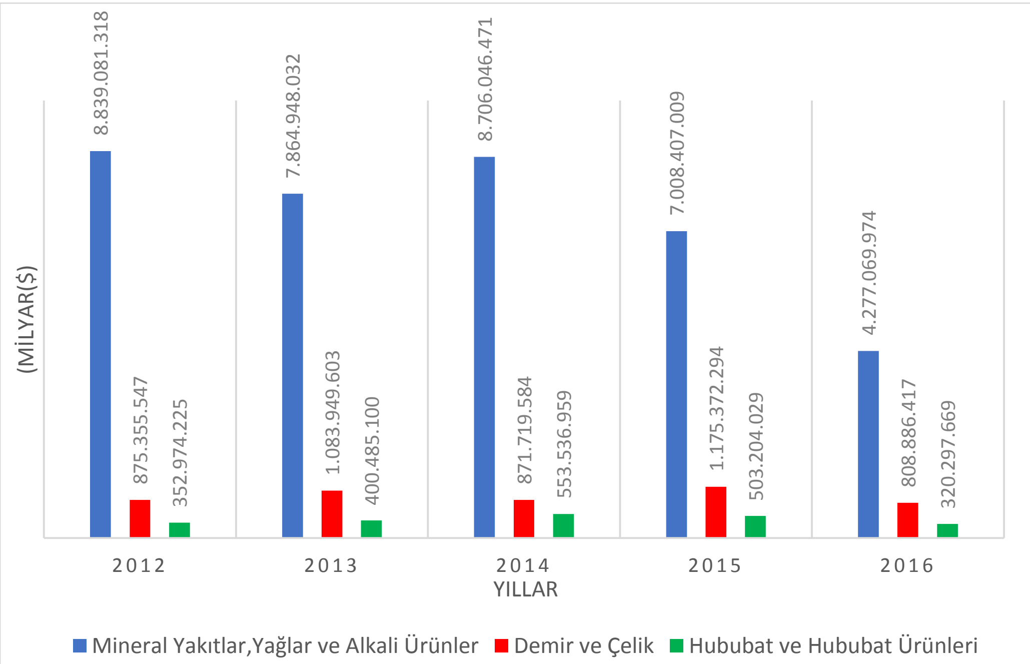
Kaynak: TÜİK, 2016.

Türkiye'nin Rusya'ya ihraç ettiği ürün gruplarına bakıldığında Şekil 1'de de görüldüğü üzere son beş yılda ihracatı en çok yapılan üç ürün grubu ele alınmaktadır. Türkiye, Rusya'ya özellikle motorlu kara taşıtları, meyve-sebze ve makine ihraç etmektedir. Meyve-sebze, tekstil ürünleri ve makinalar ile ulaştırma araçlarının oluşturduğu ürün gruplarının hepsi de uçak krizinden etkilenmiş ve 2016 yılının ilk altı ayında ihracatları fazlaca düşmüştür. 2015 yılı ile 2016 yılının ilk yarıları karşılaştırıldığında 2015 yılına göre en fazla düşüş, %88.6 ile tekstil ürünleri grubunda yaşanmıştır. Meyve ve sebzeler ürün grubunda ise %77.4 oranında bir düşüş yaşanırken makinalar ve ulaştırma araçları grubunda da %38 oranında bir düşüş meydana gelmiştir.

Rusya'ya yapılan ihracatta, en önemli pay yaş meyve ve sebze alt sektörüne aittir. Yaş meyve ve sebzenin, tarımsal ihracatımız içinde %35-40'ler düzeyinde olan payı, Rusya'ya yapılan tarımsal ihracatta %70'den fazladır. Tarımsal ihracatta en önemli paya sahip olan Rusya ve Ortadoğu ülkelerindeki sorunlar nedeniyle dış ticaretinde potansiyel kriz tehlikesine sahip olan Türkiye, Rusya ile yaşadığı uçak krizinden ülkedeki tarım sektörü ciddi anlamda

etkilenmiştir. Bu etkilenme yaş meyve ve sebzenin muhafazası ve kısa sürede tüketime sunulmasının gerekliliğinden dolayı daha fazla artmıştır.

Gıda ürünleri, tarım ve hayvancılık ihracatında “1 milyar USD” civarında risk almıştır. Gıda sektörü, Rus uçağının düşürülmesi sonrasında Rusya tarafından uygulamaya konulan yaptırımlardan en çok etkilenen sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. 2014 yılında Rusya’ya yapılan yaş meyve ve sebze ihracatı 940 milyon dolarla toplam yaş ve sebze ihracatı içerisinde %39’li bir paya sahiptir. 2015 yılına gelindiğinde, Rusya’ya yapılan yaş meyve ve sebze ihracatı 875 milyon dolar ile toplam yaş meyve ve sebze ihracatı içerisindeki payı %42 seviyesine kadar çıkmıştır. Ancak 2016 yılında, Rusya’nın uyguladığı yaptırımlar sonucunda, Rusya’ya yapılan toplam yaş meyve ve sebze ihracat 331 milyon dolarda kalmış ve toplam yaş meyve ve sebze ihracatı içerisindeki payı %17’ye kadar gerilemiştir. Bu durumun temel nedeni; Rus uçağının düşürülmesi sonrasında Rusya tarafından Türkiye’ye uygulanan ekonomik ambargolardır. Fakat, Rusya gelir elde ettiği herhangi ihraç ürününe kısıtlama getirmemiştir.

Şekil 2. Türkiye’nin Rusya’dan en çok ithal ettiği ürün grupları

Kaynak: TÜİK, 2016

Şekil 2'de 2012-2016 yılları arasında Türkiye'nin Rusya'dan en çok ithalat yaptığı ürün grupları ile ilgili veriler görülmüştür. Burada yaşanan uçak krizinden yalnızca Türkiye'nin Rusya'ya olan ihracatının değil, aynı zamanda Rusya'dan yaptığı ithalatın da etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. 2015 yılı ile 2016 yılının ilk yarıları karşılaştırıldığında 2015 yılına göre ihracat yaklaşık %68 ithalat ise %38 oranında düşmüştür. Bu iki yılın ilk yarıları karşılaştırıldığında 2015 yılına göre en fazla düşüş %39'luk bir düşüşle mineral yakıtlar, yağlar ve alkali ürünler ürün grubunda ortaya çıkmıştır. Hububat ve hububat ürünleri grubunda ise %36,3 ve demir-çelik ürün grubunda da %31,1 oranında bir düşüş meydana gelmiştir.

Şekil 1 ve 2'de verilen ürün grupları tablosuna göre, Türkiye'nin Rusya ile olan toplam ihracat ve ithalatı karşılaştırıldığında, düşüş ithalata göre ihracatta çok daha fazladır. İki ülke arasındaki ticaret ürün bazında incelenecek olursa, Türkiye'nin Rusya'ya en çok ihraç ettiği ürün grupları yaş meyve ve sebze, makinalar ve ulaştırma araçları (motorlu kara taşıtları) ile tekstil ürünleri şeklinde iken Rusya'dan ithal edilen ürün grupları ise mineral yakıtlar, demir-çelik ve hububatlar şeklindedir.

Tablo 5. *2010-2015 Yılları Arasında Türkiye'nin İthalat Yaptığı Ülkeler (Bin Dolar)*

2010-2015 Yılları Arasında Türkiye'nin İthalat Yaptığı Ülkeler (Bin Dolar)							
Sıra	**Ülkeler**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**
1	Çin	17.180.806	21.693.336	21.295.242	24.685.885	24.918.224	24.873.449
2	Almanya	17.549.112	22.985.567	21.400.614	24.182.422	22.369.476	21.351.981
3	Rusya	21.600.641	23.952.914	26.625.286	25.064.214	25.288.597	20.400.051
4	ABD	12.318.745	16.034.121	14.130.546	12.596.170	12.727.562	11.127.975
5	İtalya	10.139.888	13.449.461	13.344.468	12.884.864	12.055.972	10.639.078
6	Fransa	8.176.600	9.229.558	8.589.896	8.079.840	8.122.571	7.583.969
7	Güney Kore	4.764.057	6.298.483	5.660.093	6.088.318	7.548.319	7.057.382
8	İran	7.645.008	12.461.532	11.964.779	10.383.217	9.833.290	6.096.242
9	Hindistan	3.409.398	6.498.651	5.843.638	5.843.638	6.898.577	5.613.570
10	İspanya	4.840.062	6.196.452	6.023.625	6.023.625	6.075.843	5.588.523

Kaynak: TÜİK

Tablo 5'te görüldüğü üzere, 2010-2014 yıl aralığında Rusya, Türkiye'nin en çok ithalat yaptığı ülke konumundadır. Bu dönemde Türkiye ile ithalat eden ülkeler sıralamasında Rusya'nın ardından Almanya ve Çin gelmektedir. Bu durum, 2015 yılında yaşanan uçak krizi sonrasında değişmiştir.

Tablo 6. *Türkiye'nin Ülkelere Göre İthalatı (Milyon Dolar)*

Ülke Adı	Ocak-Mart			Nisan			Ocak-Nisan		
	2016	**2017**	**Değişim (%)**	**2016**	**2017**	**Değişim (%)**	**2016**	**2017**	**Değişim (%)**
Çin	6.255	5.263	-15,86	1.831	1.647	-10.07	8.086	6.910	-14.55
Almanya	4.958	4.409	-11.07	1.814	1.630	-10,13	6.772	6.039	-10.82
Rusya	3.931	4.383	11.50	1.152	1.461	26.84	5.084	5.845	14.97
ABD	2.596	2.418	-6.88	936	988	5.47	3.533	3.406	-3.60
İtalya	2.317	2.340	0.98	927	846	-8.69	3.244	3.187	-1.78
Diğer	26.738	31.580	18.11	9.532	11.172	17.200	36.270	42.752	17.870
Toplam	**46.796**	**50.394**	**7.69**	**16.192**	**17.744**	**9.58**	**62.989**	**68.138**	**8.17**

Kaynak: risk.gtb.gov.tr

Tablo 6'ya göre, Ocak-Mart ayları itibariyla, 2016 yılında Rusya, Türkiye'nin Çin ve Almanya'dan sonra en çok ithalat yaptığı 3. ülke olmuştur. 2016 ve 2017 yılında Ocak-Mart-Nisan aylarında Çin'in 1. sırada, Almanya'nın ise 2. sırada yer aldığı görülmektedir.

Tablo 7. *Türkiye'nin Ülkelere Göre Yıllık İhracatı (Milyar dolar)*

Ülkeler	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**
Almanya	9.68	11.99	12.95	9.79	11.47	13.95	13.12	13.70	15.14	13.42	14.00
Irak	2.58	2.84	3.91	5.12	6.036	8.31	10.82	11.94	10.89	8.55	7.64
İngiltere	6.81	8.62	8.15	5.93	7.23	8.15	8.69	8.78	9.90	10.56	11.69
İtalya	6.75	7.48	7.81	5.88	6.50	7.85	6.37	6.71	7.14	6.89	7.58
Fransa	4.60	5.97	6.61	6.21	6.05	6.80	6.19	6.37	6.46	5.84	6.02
ABD	5.06	4.17	4.29	3.24	3.76	4.58	5.60	5.64	6.34	6.39	6.62
Rusya	3.23	4.72	6.48	3.18	4.62	5.99	6.68	6.96	5.94	3.58	0.74
İspanya	3.72	4.57	4.04	2.81	3.53	3.91	3.71	4.33	4.75	4.74	4.99
BAE	1.98	3.24	7.97	2.89	3.33	3.70	8.17	4.96	4.65	4.68	5.40
İran	1.06	1.44	2.02	2.02	3.04	3.58	9.92	4.19	3.88	3.66	4.98
Hollanda	2.53	3.01	3.14	2.12	2.46	3.24	3.24	3.58	3.45	3.15	3.58

Kaynak: TÜİK, 2016.

Tablo 7'ye göre ise, 2015 öncesi yıllara baktığımızda Rusya, Türkiye'nin ihracat yaptığı ülke sıralamasında ilk 7 içerisinde yer almaktadır. 2015 yılı verilerine göre ise Türkiye, Rusya'ya 3.588.331 milyar dolar ihracat gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Rusya, Türkiye'nin ihracat gerçekleştirdiği ülkeler arasında 11. sıraya gerilemiştir.

Bu gerilemeye rağmen, Türkiye-Rusya ikili ticaretinde sürekli dış ticaret açığı veren ülke Türkiye'dir. Dolayısıyla dış ticaret verilerine göre uçak krizinin dış ticaret açısından Türkiye'yi daha fazla etkilediği söylenebilir. Bunun sebebi, Rusya için Türkiye'den alınan ürünler olmazsa olmaz değerinde değilken, Türkiye için ise Rusya'dan ithal edilen birçok ürün grubunun olmazsa olmaz değerinde

nitelendirilmesidir. Bununla birlikte uçak krizinin ardından, Türkiye'den tarım ürünleri, yaş meyve-sebze ithalatı durdurulduğu için Rus iç piyasasında bu ürünlerin fiyatları çok artmıştır. Zaten Avrupa ile Ukrayna'daki müdahilliği sebebiyle kriz yaşayan Rusya'nın bir de Türkiye'ye aynı düzeyde ambargo koyması, ülke içindeki sorunları arttırmıştır. Bu sebeplerle bu yaptırımlar, çok uzun süreli olarak gündemde kalmamıştır.

3.3. Uçak Krizi'nin Turizme Etkileri

En fazla turistik harcama yapan ülkeler listesinde yer alan Rusya'nın kriz sonrası uyguladığı yaptırımlar, 2015 yılında Türkiye'nin dış aktif turizm piyasasında %1,6'lık bir daralmaya yol açmıştır. Bu durumda, Türkiye ile olan turizm ilişkilerinde Rusya lehine asimetrik karşılıklı bağımlılığın olduğunu söylemek mümkündür.

Rusların tatile gittiği başlıca destinasyonlar içinde; Türkiye, Mısır, Ukrayna, Tunus, Tayland ve Vietnam başı çekmektedir. Fakat, 2014 yılında Ukrayna ile yaşanan sorunlar, 2015 yılında Türkiye ile yaşanan uçak krizi ve Mısır'ın Şarm el-Şeyh kentinden kalkan Rus hava yolu şirketi Kolavia'ya (Metrojet) ait yolcu uçağının St Petersburg seferini gerçekleştirirken Sina Yarımadası'nın kuzeyinde düşmesi sonrasında üç ülke de Rusya tarafından seyahatin yasaklandığı destinasyonlar arasında yerini almıştır.

Gerek bu yasaklar, gerekse Batı'nın uyguladığı ambargonun yol açtığı ekonomik sıkıntılar neticesinde Rus vatandaşlarının turistik faaliyetlerde bulunamaması, Rusya'dan daha çok Türkiye'yi etkilemiştir. Tam da bu noktada Rusya'nın, Türkiye ile yaşadığı siyasi krizin Türk turizmine ciddi etkileri olduğu istatistiklerden okunabilmektedir.

Soğuk Savaş sonrası her sene artan bir eğilime sahip olan Rusya'dan Türkiye'ye gelen turist sayısı, 2010 yılı sonrasında 4 milyonu geçmiştir. 2015 yılında Rusya'nın ekonomik durumundan kaynaklanan %20 oranında bir düşüş

yaşanmıştır. Bu düşüş, Türkiye ile Rusya arasındaki gerilim sonrasında ivme kazanmıştır. 2015 yılının Kasım ayında Türkiye, ikinci büyük turizm pazarı olan Rusya ile büyük bir kriz yaşamıştır. Rusya Aralık 2015-Haziran 2016 arasında geçen altı aylık sürede Rus tur şirketlerinin Türkiye'ye tur düzenlemelerini engellemek için birçok hukuki düzenleme getirmiştir. Bu düzenlemelerin sonucunda Antalya'daki otellerin 2016 yaz sezonunun önemli bir kısmını boş geçirmesiyle Türk turizmi ciddi bir yara almıştır.

Türkiye'nin en çok ziyaret edilen yeri özelliğine sahip olan Antalya'nın %30'u aşan bir pazar payı bulunmaktadır ve Antalya'yı (%30'a yakın pazar payı), İstanbul (%10'lar civarında pazar payı) ve Muğla takip etmektedir (TTYD, 2014)

Tablo 8. *Yıllar İtibariyle Türkiye'ye ve Antalya'ya Gelen Ziyaretçi Sayıları (2000-2016)*

Yıllar	Türkiye'ye Gelen Toplam Ziyaretçi Sayısı	Türkiye'ye Gelen Rus Ziyaretçi Sayısı	Antalya'ya Gelen Toplam Ziyaretçi Sayısı (yerli +yabancı)	Antalya'ya Gelen Yabancı Ziyaretçi Sayısı	Antalya'ya Gelen Rus Ziyaretçi Sayısı
2000	10.428.153	677.152			
2001	11.619.909	757.121			
2002	13.248.176	946.494			
2003	13.956.405	1.257.559			
2004	17.548.384	1.603.372	6.304.954	6.047.168	1.058.786
2005	21.124.886	1.864.682	7.281.899	6.884.024	1.279.949
2006	19.819.833	1.853.442	6.420.636	6.011.183	1.293.336
2007	23.340.911	2.465.336	7.689.061	7.291.356	1.817.974
2008	26.336.677	2.879.278	8.993.137	8.564.513	2.183.302
2009	27.077.114	2.694.733	8.796.585	8.350.869	2.112.673
2010	28.632.204	3.104.043	9.759.044	9.334.171	2.464.258
2011	31.456.076	3.468.214	10.900.914	10.464.425	2.716.257
2012	31.782.832	3.599.925	10.726.136	10.299.366	2.761.145
2013	34.910.098	4.269.306	11.535.762	11.122.510	3.338.166
2014	36.837.900	4.479.049	11.942.183	11.506.350	3.489.007
2015	36.244.632	3.649.003	11.331.840	10.868.688	2.838.134

Kaynak: TÜİK ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü

Rus turist sayısındaki değişim, Rusların ziyaret etmeyi en çok tercihleri destinasyonlarındaki değişimden de gözlemlenebilir.

Tablo 8'e göre, 2014 yılındaki Türkiye'yi ziyaret eden Rus turist sayısı, bir önceki yıl ile karşılaştırıldığında %4,9 oranında artmış ve 4.479.049 kişiye çıkmıştır. Aynı yıl, Rus turistlerin %77,89'u (3.489.007 kişi) Antalya'yı tercih etmiştir. 2015 yılında ise Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçi sayısı mutlak olarak 593.268 kişi azalmış ve 36.244.632'ye düşmüştür. Aynı yıl Antalya'ya gelen toplam ziyaretçi sayısı, 2014 yılına kıyasla %5,11 oranında azalmış ve 11.331.840'a gerilemiştir. Antalya'yı ziyaret eden Rus turist sayısı ise %18,65'lik bir kayıpla 2.838.134 kişiye düşmüştür.

Bu değişim ve rakamlar farklı kurumların istaistiklerinden de teyit edilebilir. Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü'nün 2016 yılı ay bazlı karşılaştırması değişimi açıkça göstermektedir.

Tablo 9. *2013-2015 Yılları Mayıs-Kasım Ayları Arasında Ülkemize Gelen Rus Turist Verilerinin Karşılaştırılması*

	Yıllar			**Milliyet Payı (%)**			**Değişim (%)**	
Aylar	**2013**	**2014**	**2015**	**2013**	**2014**	**2015**	**2014/2013**	**2015/2014**
Mayıs	608,176	694,886	501,196	15,98	17,82	13,17	17,16	-27,87
Haziran	690,287	805,291	652,703	16,94	18,58	15,83	16,66	-18,95
Temmuz	674,353	805,631	686,256	14,68	15,45	12,52	19,47	-14,82
Ağustos	753,386	776,494	639,469	14,87	17,70	12,44	5,59	-17,78
Eylül	710,031	637,768	528,960	16,64	14,65	12,44	-10,18	-17,06
Ekim	316,187	224,430	229,125	9,29	6,52	6,94	-29,02	2,09
Kasım	77,210	62,961	86,090	4,52	3,64	5,00	-18,45	36,74

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü (2016) Verilerince Derlenmiştir.

Tablo 9'daki veriler incelendiğinde, 2015 yılında genel olarak 2014 yılına kıyasla turist sayısında bir azalma gerçekleştiği görülmektedir. 2015 Ağustos ayından itibaren Türkiye'nin turizm faaliyetlerindeki büyük düşüş istatistiklerden de okunmaktadır ki bu düşüşün temel sebepleri arasında Türkiye ve Rusya arasında yaşanan uçak krizi önemli bir yer tutmaktadır. Uçağın düşürüldüğü tarihten iki ay önceye kadar azalım grafiği sergileyen turist sayısının Ekim ve Kasım aylarında toparlanarak yükselmeye başladığı ifade edilebilir. Krizden bir ay önce %36.74'lük bir artış yaşandığı görülmektedir. 2015 yılı Kasım ayında %36.74 lük bir artışın gerçekleştirilmiş olması kritiktir. Krizin ne derece etkili olduğunun anlaşılması açısından 2015 yılına ait aralık ayı verileri önemlidir. Kasım ayındaki %36.74'lük artış aniden yerini %-46,46'lık bir azalmaya bırakmıştır. Bu durum bir "turizm krizi"ni ifade etmektedir. Buna bağlı olarak

düşürülen Rus uçağının Türkiye turizmine belirli etkilerinin olacağı kesin olarak görülmüştür.

Tablo 10. *2013-2015 Yılları Aralık Aylarında Ülkemize Gelen Rus Turist Verilerinin Karşılaştırılması*

	Yıllar			**Milliyet Payı (%)**			**Değişim (%)**	
Aylar	**2013**	**2014**	**2015**	**2013**	**2014**	**2015**	**2014/2013**	**2015/2014**
Aralık	61,009	47,954	25,485	4,23	3,03	1,74	-21,40	-46,86

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü (2016) Verilerince Derlenmiştir.

Tablo 10'da sadece Aralık ayı incelenmiştir. 2013 yılı ile 2014 yılı arasında Aralık ayındaki %-21,40'lık bir düşüş dikkat çekmiştir. 2014 yılının Aralık ayında 61,009 Rus Turist Türkiye'yi ziyaret etmiş iken, 2015 yılının Aralık ayında 25,954 Rus turist kişi ülkeye ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu iki yıla ait aralık ayı verileri kıyaslandığında 2015 yılında "neredeyse 2 katı" %-46,86' lık bir düşüş görülmüştür. Aradaki bu düşüş, 22,469 kişilik bir kitleyi temsil etmektedir.

Tablo 11. *2014-2016 Yılları Ocak-Mart Ayı Arasında Ülkemize Gelen Rus Turist Verilerinin Karşılaştırılması*

	Yıllar			**Milliyet Payı (%)**			**Değişim (%)**	
Aylar	**2014**	**2015**	**2016**	**2014**	**2015**	**2016**	**2015/2014**	**2016/2015**
Ocak	65,412	51,058	22,106	5,70	4,08	1,89	-21,94	-56,70
Şubat	60,593	41,444	20,074	4,48	3,00	1,62	-31,60	-51,56
Mart	81,868	58,338	23,947	4,42	3,08	1,45	-28,74	-58,95

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü (2016) Verilerince Derlenmiştir.

Tablo 11'e göre, 2015 yılı Ocak ayında Rus ziyaretçi sayısı 51,058 iken, krizin 2. ayında yani 2016 Ocak ayında Türkiye'ye gelen "Rus turist sayısı" %-56,70 oranında küçülerek, 22,106 kişi ile gerçekleşmiştir. Yani bir önceki yıla kıyasla 28,952 kişilik bir azalma söz konusudur. Aynı şekilde 2015 Şubat ayına baktığımıza 41,444 kişilik bir Rus Turist sayısından bahsederken, krizin 3. ayında düşüşün devam ettiği anlaşılmıştır. Ayrıca, Şubat 2016'da %-51,56' lık bir düşüş ile gelen turist sayısının 20,074 kişide kaldığı görülmüştür. Mart ayı verileri de önceki aylardan pek farklı değildir. Pazarın yarısından fazlasının kaybedildiği, %58,95'lik kayıp ile anlaşılmaktadır.

Turist sayısındaki değişime paralel olarak, elde edilen gelirde de değişimler olmuştur.

2015 yılında yabancı turistlerden elde edilen yaklaşık 25 milyar dolarlık gelirin %10'dan fazlasının Rus turistlerden sağlandığı görülebilir. Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü verilerinde ortalama yabancı turist harcaması 715 dolar olarak ifade edilmiştir. Turizm endüstrisinde çarpan etkisinin büyük olması sebebiyle Rus pazarın küçülmesi veya tam olarak ortadan kalkması endüstriyel boyutta doğrudan bir kan kaybına sebep olabilecek boyutlardadır. Turizmle ilgili konular, Rusya tarafından imzalanan yaptırımların büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

Tablo 12. *Rusya'dan Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı ve Elde Edilen Gelir*

	Ziyaretçi Sayısı	**Bir Önceki Yıla Göre Değişim**	**Toplam Gelir (bin$)**	**Bir Önceki Yıla Göre Değişim**
2010	3.107.043	-	2.081.718	
2011	3.446.915	10,9	2.443.862	17,4
2012	3.599.925	4,4	2.573.946	5,3
2013	4.269.306	18,6	3.197.710	24,2
2014	4.479.049	4,9	3.471.263	8,5
2015	3.649.003	-18,5	2.609.037	-24,8
2016	866.256	-76,2	548.340	-78,9

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü (2016) Verilerince Derlenmiştir.
* Yıla ait ziyaretçi ortalama harcaması ile o yılda gelen ziyaretçi sayısının çarpılmasıyla bulunmuştur.

Türkiye'ye 2010-2016 yılları arasında gelen Rus turist ziyaretçi sayıları ve bu turistlerden elde edilen gelir Tablo 12'de yer almaktadır. Tabloya bakıldığında 2010 yılından itibaren Rus turist sayısı giderek artmışken, 2015 ile 2016 yılında gözle görülür bir azalma olmuştur. 2015 yılındaki azalışın, Rusya'da baş gösteren krizden kaynaklandığı söylenebilirken, 2016 yılındaki azalışın temel nedeni ise Türkiye-Rusya arasındaki uçak krizi sonrası Türkiye'ye uygulanan ekonomik ambargolardır. Tablodan da görüleceği gibi, 2016 yılında Rus ziyaretçi sayısı bir önceki yıla göre %76 azalmış, Rus turistlerden elde edilen gelir 2016 yılında bir önceki yıla göre % 80 oranında azalmıştır. 2016 yılında 2014 yılına göre Rus turistlerin sadece %19,3'ü Türkiye'ye gelmiştir. Türkiye ile Rusya arasındaki uçak krizinden Türkiye turizminin kaybı, yaklaşık olarak 2,1 milyar dolardır.

Tablo 13. *2013-2016 İlk 9 Aylık Turizm Gelirleri*

Aylar	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2014/2013 Değişim (%)**	**2015/2014 Değişim (%)**	**2016/2015 Değişim (%)**
Ocak	1451,0	1520,4	1625,5	1412,0	4,8	6,9	-13,1
Şubat	1383,7	1442,3	1427,3	1188,8	4,2	-1,0	-16,7
Mart	1814,2	1845,2	1816,0	1465,6	1,7	-1,6	-19,3
Nisan	1951,5	2103,3	1863,8	1352,8	7,8	-11,4	-27,4
Mayıs	2992,7	3146,4	2719,4	1838,4	5,1	-13,6	-32,4
Haziran	3371,6	3726,2	3150,5	1790,0	10,5	-15,5	-43,2
Temmuz	3469,5	3705,7	3683,0	2390,6	6,8	-0,6	-35,1
Ağustos	4204,8	4946,7	4742,4	3098,4	17,6	-4,1	-34,7
Eylül	3904,8	4202,1	3868,8	2788,0	7,6	-7,9	-27,9
9 Aylık TOPLAM	**24543,6**	**26638,2**	**24896,7**	**17324,6**	**8,5**	**-6,5**	**-30,4**

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Ticaret Merkez Bankası Verilerinden Derlenmiştir.

Tablo 13'e göre, 2014'ün ilk altı ayda Türkiye'yi ziyaret eden Rus turistlerin 1 milyon 454 bin 618 olan sayısı, 2015'de tam %87,4 azalarak 183 bin 828'e gerilemiştir. Başka deyişle Türkiye'ye önceki yıla göre 1 milyon 270 bin 790 daha az Rus turist gelmiştir. Bu da yabancı turistlerin anılan dönemde Türkiye'deki kişi başına ortalama harcama tutarı baz alındığında 1 milyar dolara yakın bir kayıp anlamına gelmektedir. 2015 yılında Türkiye'ye gelen turist sayısı 36,2 milyona ulaşırken bunların yaklaşık 3,6 milyonunu Rus turistler oluşturmaktadır. 2015 yılının son çeyreğinde Rusya ile yaşadığı uçak krizi başta

olmak üzere çeşitli sebeplerle, 2016 yılında Türkiye'ye giriş yapan yabancı turist sayısının önceki yılla karşılaştırıldığında %30'luk bir düşüş ile 25.35 milyona gerilemiş olduğu görülmüştür. Türkiye'ye gelen Rus turist sayısı 2016'nın ilk ayında önceki yılın aynı dönemine kıyasla %82,8 oranında azalarak, 138.181'e düşmüştür. Böylece, 2016'da Türkiye'ye Rusya'dan gelen turist sayısı son yılların en düşük seviyelerine gerilemiş, Türkiye'ye gelen turist içindeki ortalama payı %8'lerden %1,71'e kadar düşmüştür.

2016 yılının ilk 6 ayında Türkiye, turizmden 9 milyar dolar gelir elde etmiştir. Bir önceki yılın aynı döneminde ise Türkiye'nin turizm geliri 12,6 milyar dolar olarak hesaplanmıştı. 2016 yılının ilk yarısında toplamda turizmden 3,6 milyar dolar kaybetmiş olan Türkiye'nin Rus turist kaybı ise 840 milyon dolar olarak tespit edilmiştir (http://www.kultur.gov.tr).

Yaşanan gerilimin ekonomik etkilerinin ulaşabileceği boyutlar, Turizm Bakanlığı, Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğünden alınan veriler ışığında yapılan hesaplarla da anlaşılmaktadır. Toplama bakıldığında 76.635.130 $'lık ekonomik kayıp açıkça görülebilmektedir. Bu rakam, sadece turist harcamalarından çıkartılmıştır. Bu krizin etkisinin daha fazla olacağı, Turizm endüstrisindeki çarpan etkisi ile kesinleşmiştir (http://www.kultur.gov.tr).

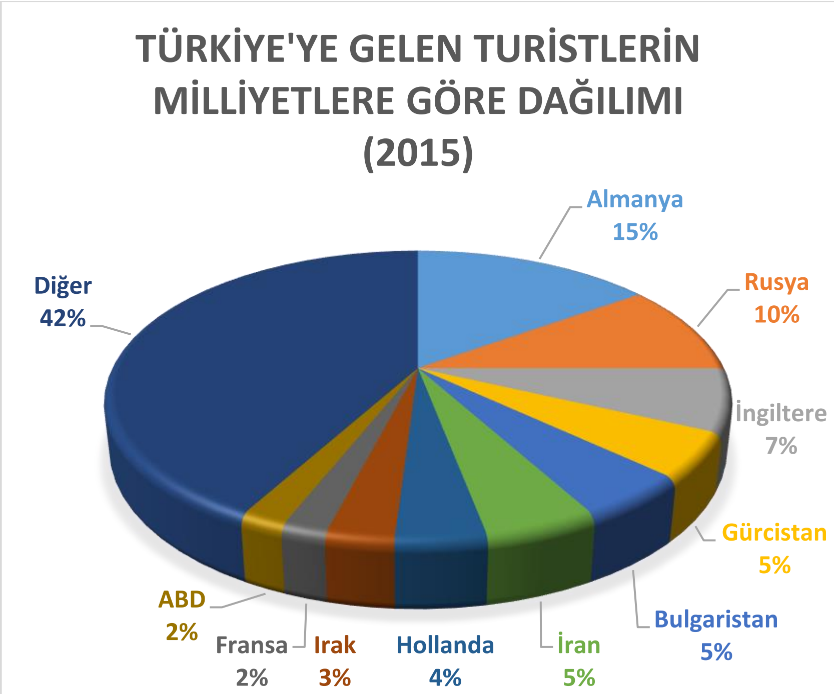
Aylık (aritmetik) ortalama 19.158,782 $' lık gelir kaybı verisine göre krizin bütün yıl üzerindeki etkisi hesaplandığında (12 ayın sonunda) 208.182.624 $' lık bir kayıptan söz edilebilir. İlgili pazara ait 4 aylık küçülme verilerinin aritmetik ortalaması çıkartıldığında, Rus turist pazarında %53.1' lik bir küçülmenin olduğu görülmektedir. Ancak sadece işin matematiksel kısmı olan bu rakam, politik değişkenlerin farklılaşması ile birlikte büyüme ve küçülme potansiyeline sahiptir. Aralık 2015 ve Ocak, Şubat, Mart 2016 verilerinden yola çıkılarak yapılan hesaplar, mevcut durumu kısmen ortaya koymaktadır.

Tablo 14. *2013-2015 Yılları Ocak-Mayıs Döneminde Türkiye'ye Gelen Yabancıların Milliyetlere Göre Dağılımı (İlk 3 Ülke)*

ÜLKELER	**2015**	**MİL. PAY%**	**2014**	**MİL.P AY%**	**2013**	**MİL. PAY%**
ALMANYA	1.553.114	14.42	1.381.068	12.67	1.491.371	14.24
RUSYA	801.915	7.44	1.118.520	10.26	1.004.843	9.59
BULGARİSTAN	665.489	6.18	615.034	5.64	572.109	5.46
DİĞER	7.751.127	71.96	7.788.524	71.43	7.407.292	70.71
GENEL TOP.	**10.771.645**	**100.00**	**10.903.146**	**100.00**	**10.475.615**	**100.00**

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı

Rus turistlere ilişkin rakamlar, ülkeye gelen turist toplamı içerisinde Rusların payı göz önünde bulundurulduğunda daha da ciddi bir tablo çizmektedir. Tablo 14'de görüldüğü gibi Türkiye'ye gelen yabancı turist sıralamasında Almanya'dan sonra Rusya ikinci ülke konumundadır.

Şekil 3. Türkiye'ye Gelen Turistlerin Milliyetlerine Göre Dağılımı (2015)

Kaynak: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı: Kaya. 2016

Şekil 3'te Türkiye'ye Gelen Turistlerin Milliyetlerine Göre Dağılımı (2015) verilmiştir.

Grafikte de görüldüğü gibi, Türkiye sırasıyla Almanya, Rusya, İngiltere ardından da Gürcistan ve Bulgaristan'dan büyük ölçekte turist çekmektedir. Almanya ve Rusya Federasyonunun Türkiye'ye/Antalya'ya en çok turist gönderen ülkeler listesinde ilk iki sırada yer aldıklarını belirtmiştik. Antalya bazında düşündüğümüzde, 2013 yılından başlayarak Rus turistlerin (%30'ları aşan pazar paya sahip), dönem dönem Almanların (2000'li yıllarda %40'ı aşan pazar payına sahip) önüne geçmiş olduğu bilinmektedir. 2015 yılına gelindiğinde ise Rus turist sayısında ciddi anlamda düşüşler yaşanmıştır. Bu bakımdan düşünüldüğünde Rus turistlerin pazar payı (%26,11) azalarak, daha önce olduğu gibi Alman turistlerin pazar payının (%28,97) altında seyretmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Kültür ve Turizm Bakanlığının rakamlarına bakıldığında, 2017'nin ilk ayında önceki yıla kıyasla Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısında %10'a yakın bir düşüş olmuştur. Buna karşın, yılın ilk ayında Rusya'dan Türkiye'ye giriş yapan turistlerin sayısında %81.5 lik bir artış yaşanmıştır (http://www.kultur.gov.tr).

Nitekim bütün bu tablolardan da anlaşılmaktadır ki, Rusya'nın Türkiye'ye turizm gelirleri açısından önemli katkıları bulunmakta ve uçak krizi bu katkıyı negatif yönlü etkilemiştir. Bu karşılıklı bağımlılığa rağmen böyle olmuştur.

3.4. Uçak Krizi'nin Doğrudan Yabancı Yatırımlara (Müteahhitlik, İnşaat Sektörü) Etkileri

Rusya, 1990'lı yılların ortalarından itibaren Türk müteahhitler için önemli bir pazar olarak görülmüştür. Türk firmaları, Rusya'da gerek kamu ihalelerine girmekte gerekse özel projeler yürütmektedir. Rusya, Türk müteahhitlerinin yurt dışında en çok iş aldığı ülke olarak bilinmektedir. Bu bakımdan düşünüldüğünde, Türkiye-Rusya arasında doğrudan yabancı yatırımlarda da (müteahhitlik, inşaat sektörü) Rusya lehine bir asimetrik karşılıklı bağımlılık olduğu görülmektedir.

Müteahhitlik hizmetleri, özellikle SSCB'nin dağıldığı günden bugüne iki ülke için önemi her geçen yıl artan alanlardan bir tanesini oluşturmaktadır. Türkiye açısından 1988 yılından beri müteahhitlik sektöründe üstlenilen projelerin bedelinin yaklaşık 65 milyar dolar olduğu belirtilmektedir. Türk müteahhitlerinin yurtdışında yaptığı projelerin %20'si Rusya'da yer almaktadır. Bugüne kadar Türk müteahhitleri özellikle inşaat sektöründe yatırım yapmaktadır. Ayrıca, Rusya'da toplam değeri 60 milyar dolardan fazla olan iki bine yakın proje gerçekleştirmiştir. Bunun neticesinde bu ülke, Türk müteahhitlerinin en çok proje ürettiği ülke konumunda bulunmaktadır (www.mfa.gov.tr).

Tablo 15. *Yurtdışı Türk Müteahhitlik Hizmeti Verileri (Rusya)*

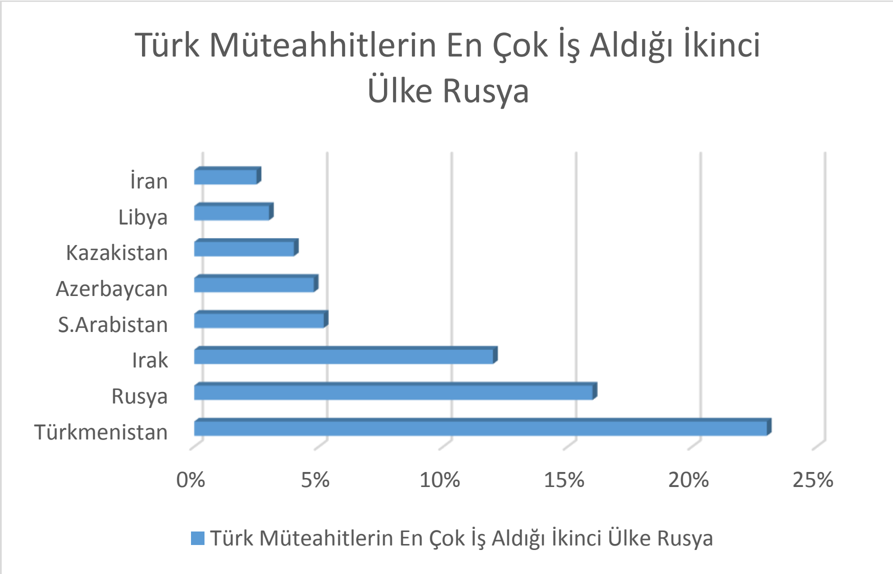
Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016
Proje Sayısı	538	419	336	222	45
Toplam Proje Bedeli ($)	29.845.948.666	30.047.665.094	26.541.578.320	22.416.542.974	2.784.379.717

Kaynak: T.C Ekonomi Bakanlığı, 2016, s. 2.

Tablo 15'de, yıllara göre Türk müteahhitlik sektörünün şimdiye kadar Rusya Federasyonunda üstlendiği projeler ve bu projelerin toplam bedeli verilmiştir. Tablodan da görülebileceği üzere, Türkiye'nin yurt dışı müteahhitlik sektörü iş hacminin neredeyse dörtte birini oluşturan Rusya pazarı olayın meydana geldiği yıl, altı ayda adeta sıfırlanmıştır. Bu durumda, Uçak krizinin en çok etkilediği bir diğer alanın müteahhitlik hizmetleri olduğu söylenebilir. Yaşanan 'Uçak krizi'nden sonra Türkiye'ye uygulanan ekonomik ambargolar, Türk müteahhitlik sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Türkler tarafından yapımı sürdürülen aralarında dev havalimanları, enerji tesisleri ve fabrikaların da bulunduğu inşaatlarda 24 Kasım'ın ardından önce işlerin yavaşlaması, sonra da durdurulması buna örnek gösterilebilir.

Türkiye'nin inşaat sektörünün 2010-2013 yılları arasındaki yabancı yatırımlarının %16.9'u Rusya'da olup, Türk inşaat şirketleri için Rusya, Türkmenistan'ın hemen ardından, ikinci en büyük yatırım bölgesi haline gelmiştir. Krizin ardından uygulanan yaptırımlar çerçevesinde Rusya'daki faaliyetleri durdurulan inşaat firmalarının uğradıkları ekonomik zararın boyutları,

zamanla daha net anlaşılmaktadır. Nitekim, 2007 ve 2015 yılları arasında Türkiye'ye yapılan "doğrudan yabancı yatırımlar"ın %3'ü Rusya üzerinden gerçekleşirken, "AB üyesi ülkelerden gelen doğrudan yatırımlar" %73 oranında gerçekleşmiştir.

Şekil 4. Türk Müteahhitlerin En Çok İş Aldığı 2. Ülke Rusya (2010-2013 yılları arası %)

Kaynak: Türk Müteahhitleri Birliği

Grafikte de görüldüğü üzere 2010-2013 yıl aralığında Türk müteahhitlik firmalarının en aktif olduğu pazarlar; Türkmenistan (%21.8), Rusya Federasyonu (%17.4) ve Irak (%10.7) olmuştur.

Türk inşaat sektörünün 1972-2010 yıl aralığında yurt dışında üstlendiği işlerde Rusya, 33 milyar 803 milyon 836 bin dolar ile lider konumunu korumuştu. Bu dönemde iş aldığı diğer ülkeler sırasıyla Libya (26 milyar 427 milyon 390 bin dolar), Türkmenistan (20 milyar 717 milyon 18 bin dolar), Kazakistan (13 milyar 96 milyon 33 bin dolar), Irak (10 milyar 663 milyon 619 bin dolar) olmuştu.

2010-2013 yıl aralığında ise Türk müteahhitlik firmalarının yıllık uluslararası iş hacminde %42 oranında artış görülmüştür. 2010 yılında 23.1 milyar dolar olan yıllık iş hacmi, 2013 yılında 33 milyar dolara çıkarak en yüksek

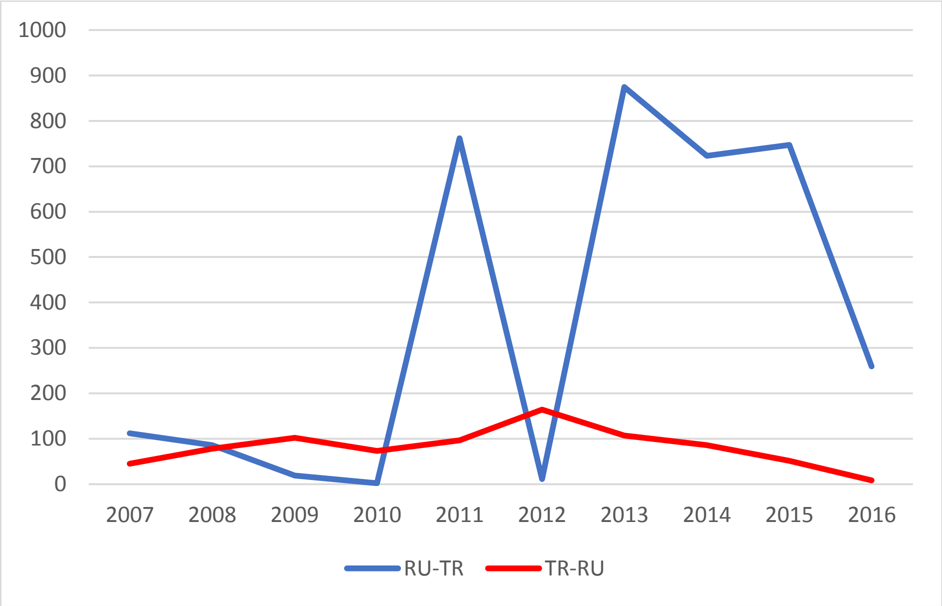
seviyesine ulaşmıştır. 2014 yılındaki yıllık iş hacmi ise %30.9 oranında azalarak 22.8 milyar dolar olmuştur.

Tablo 16. *Ülkelere Göre DYY Tutarı (Milyon ABD Doları)*

ÜLKELERE GÖRE DYY TUTARI (MİLYON ABD DOLARI)											
	ÜLKELER	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017/Eylül**	**2002 - 2017/Eylül Toplam**	**2002 - 2017/Eylül PAY %**
1	Hollanda	486	1.424	1.381	918	2.022	1.184	955	1.514	**23.529**	**16,2%**
2	ABD	323	1.401	439	326	334	1.619	390	163	**11.361**	**7,8%**
3	Avusturya	1.584	2.419	1.519	667	31	80	361	310	**10.064**	**6,9%**
4	İngiltere	245	906	2.044	300	1.051	585	950	124	**9.662**	**6,7%**
5	Almanya	597	664	491	1.970	606	355	437	217	**9.074**	**6,3%**
6	Lüksemburg	311	562	1.186	278	565	1.252	309	78	**9.063**	**6,3%**
7	İspanya	205	2.251	193	506	74	2.305	409	1.074	**8.710**	**6,0%**
8	Belçika	48	1.495	39	60	38	767	23	217	**8.426**	**5,8%**
9	Fransa	623	1.000	86	217	286	164	88	89	**6.939**	**4,8%**
10	Yunanistan	436	111	58	68	52	48	36	27	**6.894**	**4,8%**
11	**RUSYA**	**2**	**762**	**11**	**875**	**723**	**747**	**723**	**0**	**5.646**	**3,9%**
12	Azerbaycan	12	1.266	338	803	884	839	652	397	**5.296**	**3,7%**
13	Birleşik Arap Emirlikleri	104	89	52	176	115	80	36	21	**4.184**	**2,9%**
14	İtalya	25	111	154	148	488	180	80	108	**3.068**	**2,1%**
15	İsviçre	123	233	454	204	149	175	350	51	**2.492**	**1,7%**
16	Japonya	347	231	106	439	257	314	329	181	**2.380**	**1,6%**
17	Suudi Arabistan	39	9	439	39	10	17	11	0	**1.949**	**1,3%**
18	Kuveyt	193	43	271	185	197	7	22	7	**1.586**	**1,1%**
19	Katar	52	50	46	469	8	350	376	62	**1.539**	**1,1%**
20	Lübnan	29	45	315	573	35	0	152	2	**1.287**	**0,9%**
İlk 20 Ülke Toplamı		5.784	15.072	9.622	9.221	7.925	11.068	6.689	4.642	**133.149**	**91,7%**
Diğer		472	1.064	1.139	669	706	1.006	675	456	**11.843**	**8,3%**
TOPLAM DÜNYA		**6.256**	**16.136**	**10.761**	**9.890**	**8.631**	**12.074**	**7.364**	**5.098**	**144.992**	**100,0%**

Kaynak : TCMB

Tablo 16'da ise Ülkeler bazında Doğrudan Yabancı Yatırımlara ait yıllık veriler bulunmaktadır. Burada Rusya'nın yapmış olduğu doğrudan yabancı yatırım miktarları da görülmektedir. Krizin yaşandığı yılın bir önceki yılı ve bir sonrasındaki yılı arasında bir eşitlik gözlemlenmektedir.

Şekil 5. Türkiye- Rusya doğrudan yabancı yatırımlar (milyon $)

Kaynak: TCMB (2016)

Yukarıdaki tablo ve şekilleri teyit eder şekilde, Şekil 5'de görülmektedir ki, Rus ve Türk şirketlerin 'yeni doğrudan yatırımlar' kapsamında, Türkiye 2010 yılından itibaren "net yatırım fazlası"na sahiptir. 2012 yılı haricinde 2010 itibarıyla yapılmış olan yıllık yatırım tutarları Rusya şirketleri için 700 milyon dolar civarında iken, Türk şirketleri için 100 milyon dolar civarında kalmıştır. 2014 yılında Türkiye'de 12,5 milyar dolar doğrudan yabancı yatırım miktarı gerçekleşirken en çok yatırım, Avrupa şirketleri tarafından yapılmıştır. 2015 yılında yaşanan gerginlik ve uygulanan yaptırımlar, Türkiye'ye gelen doğrudan yatırımlarda aynı yıl içinde sınırlı bir etki yaratmıştır. Rus pazarında 2015 yılını Türkiye, 760 milyon dolarlık bir kayıpla geçirmiştir. 2015 yılına göre doğrudan yatırımlarda Rusya 7. sırada yer almaktadır (2010 yılından sonra doğrudan yatırımlar %7 civarlarında seyretmektedir. 2014 yılında ise en üst seviyesi 9,6 milyar dolar olmuştur). Rusya'dan Türkiye'ye gelen doğrudan yatırım miktarı 2016 yılında da düşmüştür. 2014 yılında Türk şirketlerinin Rusya genelindeki turizm, inşaat, gıda, beyaz eşya ve bankacılık ağırlıklı olmak üzere tüm sektörlerdeki yatırım tutarı 10 milyar dolardan fazlayken krizden etkilenerek düşüş sergilemiştir (Şekil 5).

3.5. Uçak Krizi'nin Enerji Üzerindeki Etkileri (Doğal Gaz, Petrol ve Projeler)

Son yıllarda, Türkiye-Rusya ilişkilerinde öne çıkan unsur genellikle enerji olmuştur. Hatta iki ülke arasında geçmişten günümüze kadar gelen bazı siyasi ve bölgesel sorunlar, enerji diplomasisi sayesinde ikinci plana atılmıştır. 2015 yılının Kasım ayında yaşanan 'Uçak krizi', Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılığının – Rusya özelinde tek taraflı bağımlılığının – yarattığı riskleri tekrar gündeme getirmiştir. Fakat bu olaydan enerji sektörünün çok fazla etkilenmediğini söylemek mümkündür. *Güvenilir enerji tedarikçisi* konumunu tehlikeye atmamak adına Rusya, bu konuda herhangi bir yaptırım uygulamamıştır.

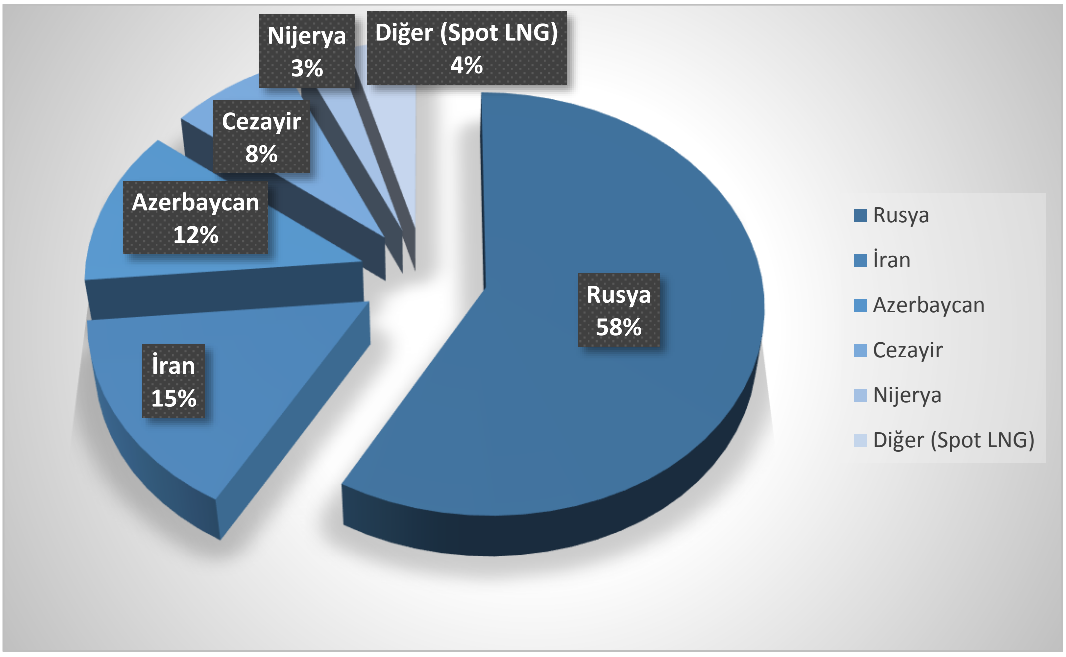
Aşağıdaki tabloda ve grafikte Türkiye'nin 2005-2015 yılları arasında gerçekleştirdiği doğal gaz ithalat miktarları gösterilmektedir.

Tablo 17. *2005-2015 Yılları Doğal Gaz İthalat Miktarları (Milyon Sm^3)*

	Rusya	**İran**	**Azerbaycan**	**Cezayir**	**Nijerya**	**Diğer***	**Toplam**
2005	17.524	4.248	0	3.786	1.013	0	26.571
2006	19.316	5.594	0	4.132	1.100	79	30.221
2007	22.762	6.054	1.258	4.205	1.396	167	35.842
2008	23.159	4.113	4.580	4.148	1.017	333	37.350
2009	19.473	5.252	4.960	4.487	903	781	35.856
2010	17.576	7.765	4.521	3.906	1.189	3.079	38.036
2011	25.406	8.190	3.806	4.156	1.248	1.069	43.874
2012	26.491	8.215	3.354	4.076	1.322	2.464	45.922
2013	26.212	8.730	4.245	3.917	1.274	892	45.269
2014	26.975	8.932	6.074	4.179	1.414	1.689	49.262
2015	26.783	7.826	6.169	3.916	1.240	2.493	48.427

* Spot LNG ithalatının yapıldığı ülkeleri temsil etmektedir. Spot LNG ithalatının yapıldığı ülkeleri temsil etmektedir." 1 Sm3 = 10,64 kWh'tır.

Kaynak: EPDK'dan alınan veriler doğrultusunda hazırlanmıştır.

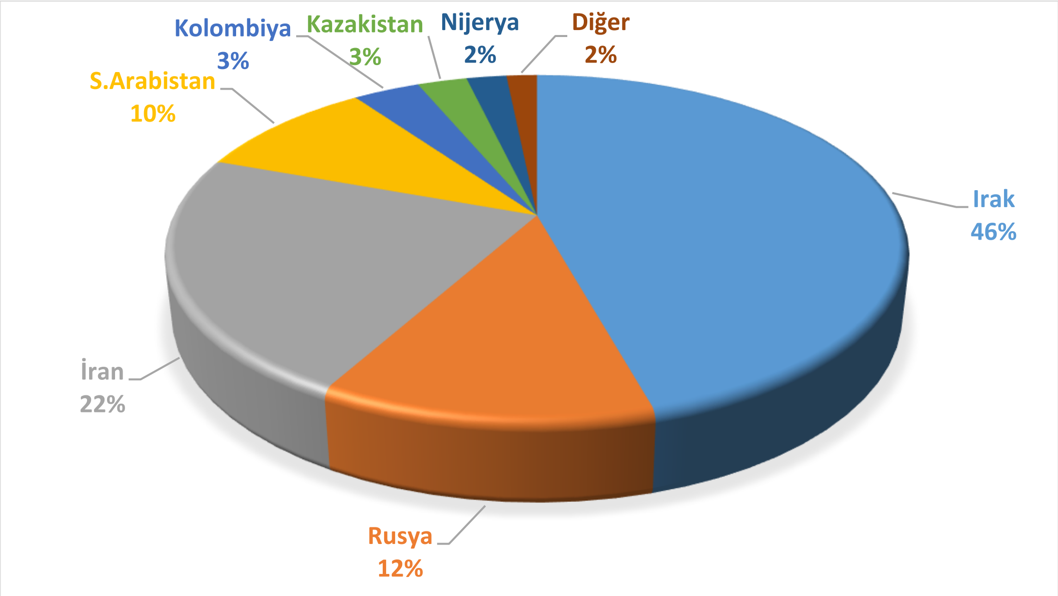
Şekil 6. 2015 Yılı Kaynak Ülkeler Bazında Türkiye'nin Doğal Gaz İthalatı Oranı (%)

Kaynak: BOTAŞ ve EPDK

Her iki görselden de anlaşılabileceği üzere Türkiye, doğal gaz ihtiyacının hemen hemen tamamını (%98,8'ini) ithal ederek tedarik etmektedir. Rusya, %58 oranla Türkiye'nin doğalgaz ihtiyacını karşılamada önde gelen ülke konumundadır. Türkiye bu ihtiyacının kalan kısmını ise İran ve Azerbaycan'dan boru hattı ile tedarik etmektedir. Türkiye doğal gaz ihtiyacının yalnızca %1'ini (502 milyon m^3) yurt içindeki üretimle tedarik edebilmektedir. Bunun dışındaki doğal gaz ithalatını da Cezayir, Nijerya gibi ülkelerden likid gaz şeklinde karşılamaktadır. İran, Azerbaycan, Cezayir, Nijerya ve diğer ülkelerin toplamı, Rusya'nın Türkiye'ye sağladığı doğal gaz miktarının altında kalmaktadır. Buradan, Türkiye'nin Rusya'ya enerjide önemli ölçüde bağımlı olduğu görülmektedir. Bu bağımlılık, her zaman için dış politikada alan daraltan bir unsur olarak Türkiye'nin karşısına çıkmaktadır. Doğalgaz konusunda Türkiye'nin Rusya'ya olan bağımlılığı, Rusya açısından belki de en büyük koz olarak gösterilebilir. Çünkü Rusya'nın Türkiye'ye doğalgaz ihracatı konusunda getireceği olası bir kısıtlama veya ücret artışı, ekonomik anlamda Türkiye'yi çok zor durumlara sokabilecek potansiyele sahip bulunmaktadır. Bu bağımlılığın

devamlılığı anlamında Türkiye'nin Rusya'dan 2025'e kadar doğal gaz alım anlaşması bulunduğunu ifade etmekte fayda var.

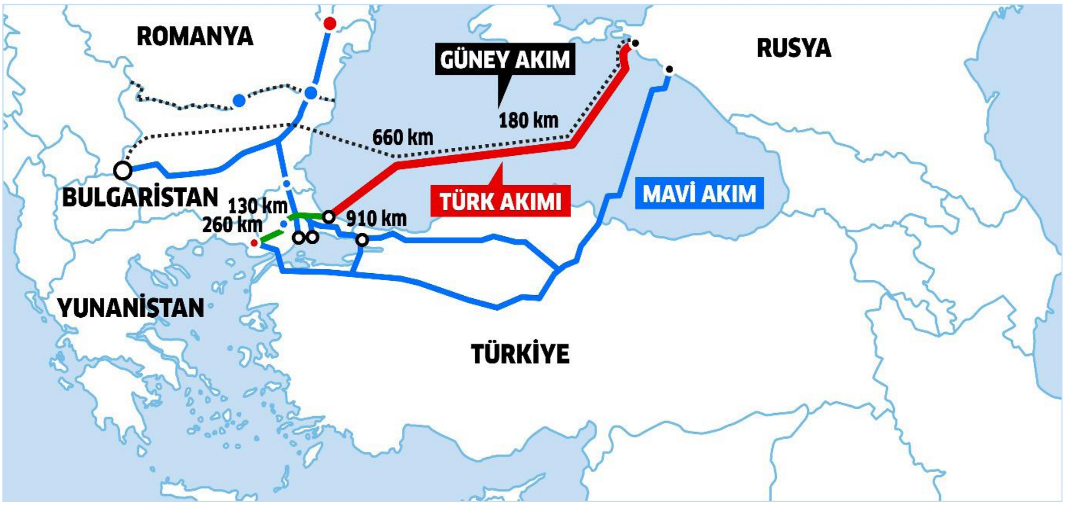
Ham petrolde de durum doğal gazdan farklı değildir. Aşağıdaki grafikte açıkça görüldüğü üzere, 2015 yılı örneğinde, Türkiye, ham petrol tüketiminin ortalama %89'unu ithal etmiştir. Türkiye bu ithalatı, Irak, İran, Rusya, Suudi Arabistan, Kazakistan, Kolombiya ve Nijerya'dan karşılamaktadır. 2015 yılında ham petrol ithalatı yaklaşık 25 milyon 66 bin ton olmuştur. 2014'e oranla bu değer, % 43'lük bir artış anlamına gelmektedir. Ham petrol ithalatındaki artışın 3/4'ü Irak'tan karşılanmıştır. Irak yanı sıra İran'ın da ithalat payı artarken Rusya'nın payı değişmemiştir.

Şekil 7. Türkiye'nin ülkelere göre ham petrol ithalatı (2015)

Kaynak: EPDK

Enerji merkezli ilişkiler noktasında bir diğer örnek enerji projeleri olmuştur. Bu iki ülkenin son yıllardaki ekonomik kazanımlarının en büyüğü Rusya ile Türkiye'nin birlikte başlattığı 'Mavi Akım' projesinden sonra 'Türk Akımı' projesini öne plana çıkartmış olmalarıdır.

Şekil 8. Türk akımı projesi

Kaynak: www.businessht.com.tr

Türk Akımı projesi, Rus doğalgazını, Karadeniz üzerinden Türkiye'ye taşıma amacıyla tasarlanan 'doğalgaz boru hattı projesi' olarak bilinmektedir. Projenin önerisini 1 Aralık 2014 tarihinde Türkiye'ye ziyareti sırasında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin yapmıştır. Kasım 2015'de Rusya ile yaşanan uçak krizi sonrası proje askıya alınmıştır. Krizin aşılması ile birlikte Vladimir Putin, Türkiye'ye ilk ziyaretini 23. Dünya Enerji Kongresi'ne katılarak gerçekleştirmiştir. Bu kongre sonrasında, Türk Akımı doğalgaz boru hattı projesi, Rusya Enerji Bakanı Aleksandr Novak ve Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Berat Albayrak' tarafından imzalanmıştır.

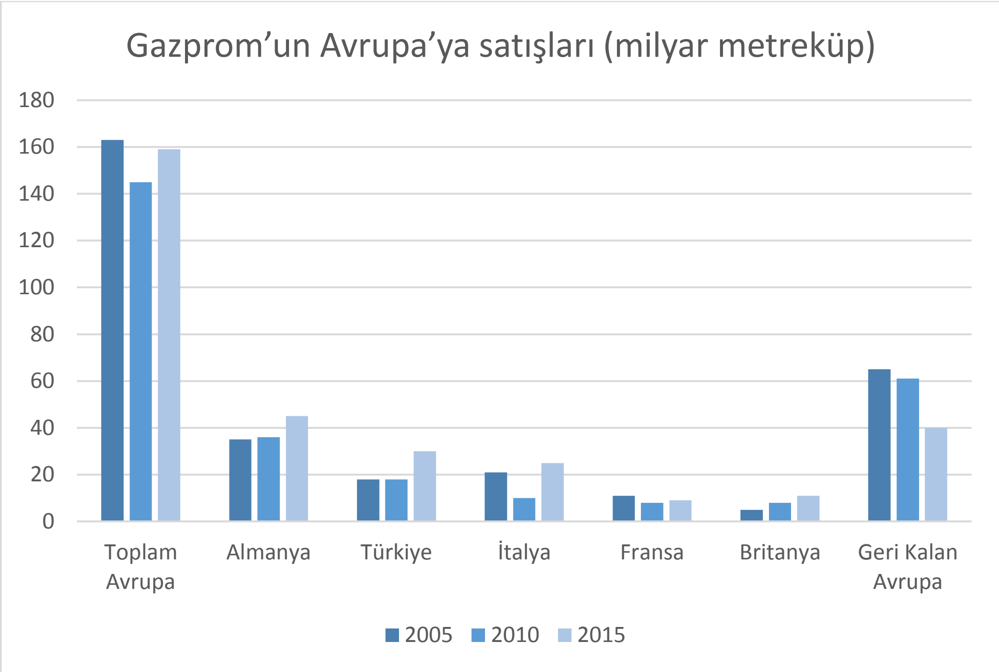
'Türk Akımı' projesi ile Rusya'dan gelen doğalgazın Karadeniz'in altından Türkiye'ye, sonrasında ise Yunanistan üzerinden Avrupa'ya taşınması planlanmaktadır. 910 km'si Karadeniz'in altından geçecek olan proje, 4 hattan oluşacaktır. Türkiye'ye Trakya'dan giriş yapacak olan hattın kara kısmındaki uzunluğu ise 260 km olacaktır. Rusya'dan Türkiye'ye, Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınacak olan doğalgazın tahmini taşıma kapasitesi 63 milyar metreküp olarak öngörülmüştür. Türkiye'nin Türk Akımı projesi ile yılda '14 milyar metreküp doğalgaz alması' planlanırken, 49 milyar metreküplük kısmının ise Avrupa'ya taşınması öngörülmektedir.

Türk Akımı projesi ile Türkiye önemli avantajlar elde edecektir. Bunlardan bir tanesi, 'Ukrayna, Moldova, Romanya ve Bulgaristan' üzerinden Trakya'ya ulaşan Batı hattının yerini alarak, bu geçiş ülkelerindeki krizler ya da anlaşmazlıkların sonucunda ortaya çıkan enerji güvenliği problemini ortadan kaldıracak olmasıdır. Bununla birlikte Türk Akımı projesi ile Türkiye daha uygun fiyatlar ile doğalgaz alma şansına sahip olacaktır.

Projenin Rusya açısından önemi, enerji arz güvenliği konusunda olmuştur. Yaşanan Ukrayna krizi sonrası Avrupa ile ilişkileri zedelenen Rusya, enerji arz güvenliği konusunda endişelerini dile getirmiştir. Türk Akımı projesi ile Rusya'nın enerji arz güvenliği konusundaki endişelerinin ortadan kalktığı söylenebilir.

Tam da bu sebeple, uçak krizi sonrasında Rusya doğal gazını, Türkiye'den Avrupa'ya aktaracak olan 'Türk Akımı Projesi'nin iptal edilmesi konusunu ele almış, ancak böyle bir olasılık Türkiye'den ziyade Rusya'nın aleyhine bir durum olacağından üzerine gidilmemiştir – enerjiye ilişkin yaptırımlar çok sınırlı kalmıştır. Örneğin, Uçak krizi konusunda Rusya'dan gelen enerji sektörüne yönelik ilk hamle çoğunluğu devlete ait olan enerji şirketi Gazprom'dan gelmiştir. Gazprom, Türkiye'nin 2013'te yaptığı doğal gaz alımını 3 milyar metreküp artırım talebini reddetmiştir. Ancak bunun ötesinde bir yaptırım uygulanamamıştır, çünkü, Rusya, Ukrayna ve Batı ile yaşadığı sorun sonucunda Güney Akım Projesinde başarısız olmuştur. Batı'ya doğalgaz ihracında umutlarını Türk Akımına bağlayan Rusya, bu projenin gerçekleşmemesi durumunda yeni bir güzergâh bulmak zorunda kalacaktır. Rusya'da Güney Akımın iptal edilmesinden sonra toplumda oluşan tepki Türk Akımının devreye girmesiyle yatıştırılmıştır. Rus medyası, Türk Akımını propaganda malzemesine dönüştürmüş ve Putin'in büyük başarısı olarak ilan etmiştir. Putin ve diğer hükümet yetkilileri yaptıkları değerlendirmelerde Türkiye gibi yeni alternatiflerin olduğuna vurgu yaparak Rus ekonomisinin zarar görmeyeceği hususunda kamuoyunu rahatlatmışlardır.

Özellikle Avrupa ile ilişkiler düşünüldüğünde Türkiye, Rusya için önemli bir pazar olmaktadır. Bu durum, aşağıdaki grafikte Gazprom'un Avrupa'daki ana müşterilerine ilişkin satış rakamlarında da açıkça görülmektedir.

Şekil 9. Gazprom'un Avrupa'ya satışları (milyar metreküp)

Kaynak: www.bbc.com

Grafiğe bakıldığında Gazprom'un Avrupa'ya olan satışlarında artış gözlemlenmezken, Türkiye ve Almanya'ya olan satışlarında artış görülmektedir. (Türkiye, doğal gazda Almanya'dan sonra Rusya'nın en büyük ikinci müşterisi konumundadır.) Türkiye, 2014 yılında Rus Gazprom şirketine 10 milyar dolarlık ödeme yapmıştır. Türkiye'nin Gazprom'un toplam ihracatındaki payı %18'i bulmuştur, bu durum krizin yaşandığı 2015 yılında artış göstermiştir.

Sonuç olarak, bağımlılık ilişkisi özellikle tek taraflık bağımlılığın olduğu durumlarda beklenilenin aksine krizin ekonomik etkilerini sınırlamıştır. Türkiye ve Rusya arasındaki dış ticarette asimetrik bağımlılık bulunmaktadır. Bunun sebebi; Türkiye'nin enerjideki tek taraflı bağımlılığından dolayı, iki ülke arasındaki ticaret hacminin açık ara Rusya lehine gelişmesidir. İki ülke arasında turizmde de asimetrik karşılıklı bağımlılık söz konusudur. Rus turistler tatil için

gittikleri yerlerde ciddi harcamalar yapmakta ve turizm gelirlerini arttırmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'yi sıklıkla tercih eden Rus turistlerin kaybı, ülkemize ekonomik yönden ciddi hasarlar vermiştir. Ayrıca, Türkiye'deki sermayedarların yurtdışında en çok iş yaptığı ülke olması, doğrudan yatırımlarda da Rusya'nın lehine bir asimetrik bağımlılık meydana getirmektedir. Bu doğrultuda, Rusya'nın Türkiye ile olan ilişkilerinde, genel olarak bütün sektörler için Rusya'nın lehine bir asimetrik bağımlılık olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan yaşanan krizden etkilenen tarafın daha çok Türkiye olmasına rağmen, Rusya'nın uyguladığı yaptırımlarla kendisine de zarar verdiği söylenebilir. Nitekim, Türkiye'nin enerjideki tek taraflı bağımlılığı, Rusya'ya ciddi bir güç unsuru oluşturmaktadır. Rusya yaşanan bu krizde Türkiye'nin yüksek seviyede olan enerji bağımlılığını kullanmamış olsa da her sorunda benzer tepkiler vermeyeceği de aşikardır.

SONUÇ

Bu çalışmada, uluslararası siyasi krizler ve ekonomik etkileri değerlendirilerek devletler arası bağımlılıkların bu etkileri nasıl şekillendirdiği ele alınmıştır. Bu bağlamda da 2015 yılı Kasım ayında Türkiye ile Rusya arasında yaşanan uçak krizi hadisesi ve bunun iki ülke ilişkilerine etkisi, devletler arasındaki bağımlılıklar çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmamızda biri kuramsal biri ampirik olmak üzere takip eden iki soruya cevap aranmıştır: devletler arasındaki bağımlılıklar siyasi krizlerin ekonomik etkilerini nasıl şekillendirmektedir? ve bu minvalde de Türkiye ve Rusya arasındaki bağımlılık ilişkileri uçak krizinin ekonomik etkilerini nasıl şekillendirmiştir?

Bu soruları cevaplamak için çalışmamızda öncelikli olarak (literatür bölümünde) siyasi krizlerin ekonomik krizlere dönüşmesi ve bağımlılık türlerinin bu etkilerin oluşumunda oynadıkları şekillendirici rolleri incelenmiştir. Takip eden bölümde, (tarihsel arka plan bölümünde) Türkiye ve Rusya arasındaki tarihsel ekonomik ilişkileri, uçak krizinin ekonomik krizine dönüşmesine ilişkin alt yapıyı ve iki ülke arasındaki bağımlılık ilişkileri betimlenmiştir. Çalışmamızın analiz bölümünde de tarihsel arka plan bölümünde ortaya konulan sektörlerde literatür bölümünde ortaya konulan bağımlılık, siyasi kriz ve ekonomik etki ilişkiselliği çerçevesinde Türkiye ve Rusya arasındaki uçak krizinin etkileri incelenmiştir.

İlk sorumuz kapsamında yaptığımız incelemede, uluslararası politik ekonomi alanı yazımında siyasetin, ekonomi ile ciddi anlamda etkileşim içerisinde olduğu, dolayısıyla da uluslararası siyasi krizlerin devletler arası ekonomik ilişkileri olumsuz yönden etkilemiş olduğu üzerinde durulmuştur. Yazında bağımlılığın bu sonucu genel anlamda çok fazla değiştirmediğinin vurgulandığı da görülmüştür. Ancak özellikle karşılıklı bağımlılık ilişkisinin olduğu durumlarda devletlerin birbirleriyle savaşmaları veya çatışmaya girmeleri beklenmemektedir. Bunun yerine devletlerin, ticari veya ekonomik, enerji, sosyal veya kültürel açıdan cezalandırma yolunu tercih ettikleri vurgulanmıştır. Yazında, tek taraflı

bağımlılığın ise ciddi anlamda krizlerin oluşmasına zemin hazırladığı ve ekonomik etkilerini daha da ağırlaştığı belirtilmiştir. Çalışmamızda bu durum genel olarak teyit edilmiş olmakla birlikte, Türkiye ve Rusya ilişkileri özelinde uçak krizinin tek taraflı bağımlılığın olduğu örneğin enerji sektöründe, beklenenin aksine, çok da fazla olumsuz etkinin oluşmadığı gözlemlenmiştir. Bunda bağımlılığa sahip ülkenin kaynak çeşitlendirme imkanları yanı sıra özellikle de bağımlılığın olduğu devletin uluslararası ortamdaki genel durumunun etkili olduğunu ifade etmek gerekir – Ukrayna krizi sonrasında Avrupa ve ABD ile sıkıntılı ilişkiler yaşamamış olsaydı Rusya, uçak krizinin olduğu dönemde Türkiye'ye yönelik enerji alanında da ciddi yaptırımlar uygulayabilirdi. Karşılıklı bağımlılığın olduğu sektörlerde ise etkiler sektörel olarak farklılaşmaktadır – örneğin dış ticaret ve turizm gibi hayati görülmeyen sektörlerde etki fazlaca görülürken, doğrudan yatırımlar gibi hayati ve stratejik işbirliklerini içeren sektörlerde krizin ekonomik etkileri görece az olmuştur. Bu durum, bağımlılık, kriz ve ekonomik tepkiler arasında kurulan ilişkiye bir de stratejik önem boyutunu eklemesi hasebiyle önemlidir.

Çalışmamızda cevap aradığımız ampirik soru için vardığımız sonuç ise şöyledir: Türkiye ile Rusya arasındaki sorunun özünü oluşturan Suriye'de yıllardır süregelen iç savaş, her iki ülkenin kendi bölgesel çıkarlarında uyumsuzluklara yol açmıştır. Tam bu noktada, 2015 Kasım'da Suriye sınırında hava sahası ihlalinden dolayı Rus savaş uçağının Türkiye tarafından düşürülmesi ile başlayan iki ülke arasındaki gerilim artarak devam etmiştir. Rusya hızlı bir şekilde gıda ürünleri ve turizm alanlarında ülkemize ambargo koymuştur. Türkiye ile olan ikili ticaretinde, ithalat-ihracat dengesi bakımından avantajlı konumda bulunan Rusya, kendi ekonomisine olumsuz yansımalarını öngörmesine rağmen, Türkiye'nin ekonomik anlamda daha fazla kayıp yaşayacağını umarak söz konusu yaptırımları hayata geçirmiştir. Bu doğrultuda yaptırımların etkilerini sektörel olarak (dış ticaret, turizm, enerji ve doğrudan yabancı yatırımlar-müteahhitlik ve inşaat) incelerken, iki ülke arasındaki bağımlılık türlerinin bu yaptırımlarda belirleyiciliğinin olduğu görülmüştür. İki ülke ilişkilerinde genel anlamda Rusya lehine bir asimetrik karşılıklı bağımlılığın olduğunu söylemek mümkündür, ancak sektörel olarak

bakıldığında dış ticarette asimetrik karşılıklı bağımlılık, turizmde asimetrik karşılıklı bağımlılık, enerjide tek taraflı bağımlılık ve doğrudan yabancı yatırımlarda (müteahhitlik, inşaat) asimetrik karşılıklı bağımlılık olduğu gözlemlenmiştir.

Karşılıklı bağımlılığa rağmen siyasi krizin etkileri dış ticaret ve turizm verilerine adeta birer sinyal olarak yansıdığı görülmektedir. Bu bakımdan Türkiye ve Rusya arasında yaşanan uçak krizinden de en çok etkilenen sektörler dış ticaret ve turizm sektörleri olmuştur. Ülkeler sorun yaşadığı ülkelerle ticaretini kısma yoluna gidebildiği gibi yatırım yapmak istemeyebilir ve güvenli bölge olarak görmeyerek vatandaşlarını göndermeyebilir. Dolayısıyla dış ticaret ve turizmdeki ciddi kayıpların yanı sıra Türkiye ile Rusya arasındaki doğrudan yatırımlarda da kısmen bir azalma görülmüştür. Müteahhitlik ve inşaat sektörlerindeki ikili ilişkilerde, kriz sonrası duraksamalar yaşanmıştır. Bunun nedeni Türkiye'nin Rusya'ya olan bağımlılığının daha çok olmasıdır. Enerjideki tek taraflı bağımlılık ise, Rusya'nın Türkiye ile yaşadığı sorunlarda istediği zaman kullanabileceği önemli bir koz olarak karşımıza çıkmakta, tam da bu noktada Türkiye'nin enerji profili, Rusya'nın enerji hamlelerindan kaynaklı olarak büyük riskler barındırmaktadır. Buna rağmen, uçak krizinden etkilenmeyen tek sektör de enerji olmuştur. Etkilenmeme nedeni ise, gerek AB ve ABD'nin Ukrayna krizinden dolayı bir çok yaptırımına tabi tutulan Rusya'nın ekonomik açıdan bozulmasının yanı sıra enerji konusunda güvenilir bir müşterisi olan Türkiye'yi de kaybetmeyi göze almamasıdır.

Sonuç olarak, bağımlılıklara rağmen devletler arasında siyasi anlamda gerilimlerin, krizlerin yaşanabileceği, bu çerçevede devletler arasındaki bağımlılıkların boyutuna göre krizin etkisi ve süresinin değişebileceği kanaatine varılmıştır. Türkiye ve Rusya arasındaki ciddi bağımlılıklarına rağmen ekonomik ilişkilerin bir süre kopma noktasına gelerek aksadığı görülmektedir. Fakat aynı bağımlılık ilişkisinin de krizin süresinin kısa tutulmasına neden olduğu söylenebilir. Bu noktada Türkiye ve Rusya arasındaki bağımlılıklar, normalleşme süresinin de belirleyici unsuru olmuştur.

Bu sonuca varılmasında çalışmamızın sınırlılıklarının etkisi olabilir. Öncelikli olarak çalışma konumuz gereği uluslararası siyasi krizlerin ekonomik maliyetlerinin değerlendirilmesiyle araştırmamız sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada sadece ekonomi üzerindeki sonuçlar ele alınmıştır. Yaşanan bu krizin aslında ekonominin dışında bir çok alanda (siyasi, diplomatik) farklı etkilere yol açtığını belirtmek gerekmektedir. Ayrıca çok yakın tarihte gelişen bir olayı incelediğimiz için ekonometrik bir analiz yapmamız mümkün olmamıştır. Ekonometrik analiz yerine tablolar üzerinden istatistikler incelenerek bulgulara ulaşılmıştır. Son olarak, özellikle kavramsal sorumuzu tek bir örnek inceleme ile (uçak krizi) cevaplamaya çalıştık, farklı örneklerle farklı sonuçlara ulaşılması mümkündür. İleride yapılacak çalışmalar bu minvalde ekonometrik modellemeye, tarihsel analizlere ve çoklu vaka örneği seçimlerine dayandırılarak yapılabilir, önemli sonuçlara ulaşılabilir.

KAYNAKLAR

Abdullah, A.& Babaç, E. (2016). Ekonomik Açıdan Rusya'ya Uygulanan Yaptırımlar ve Türkiye İle Yaşanan Uçak Krizinin Etkileri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 2134-2143.

Akkutay. B.L. 2014. Birleşmiş Milletler Antlaşması Çerçevesinde Ekonomik Yaptırımların Hukuki Niteliği ve Yargısal Denetimi: *TBB Dergisi*, 413-446

Al, A. (2015). Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi, 2(1), 144-159.

Alagöz, E. A. (2016). Ekonomik Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında Ab-Çin İlişkileri. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 33-56

Alagöz, A.E. (2013). Bir Karşılıklı Bağımlılık Örneği Olarak AB-Çin Ekonomik İlişkileri, Bilgesam.

Albeni, M., ve Ongun, U. (2005). Antalya Turizminin Türk Turizmi İçerisindeki Yeri ve Krizlerin Antalya Turizmi Üzerindeki Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 13*(2), 93-112.

Al-Nasrawi, A. (2002). Iraq's Burdens: Oil, Sanctions and Underemployment. Westport CT: Greenwood Press.

Alpaslan, İ., B. (2012). Suriye Krizi Türkiye Ekonomisini Nasıl Etkiler? Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı.

Altuntepe, N. (2013). 2008 Küresel Krizinin Ülkelerin İstihdam Yapısı Üzerine Etkilerinin Dinamik Bir Analizi, 129-145

Amin, S. (1973). *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism,* (Çev.) Pearce, B., England, The Harvester Press.

Arı, T. (2008). *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, 7. Baskı, İstanbul: MKM Yayıncılık.

Ateş, D. & Gökmen, G. S. (2013). Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, XV(1), 45-71

Aydemir, E. (2005), Uluslararası Krizlerde Kriz İletişimi ve Uygulaması. *Selçuk Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 205-230

Aykın, H. (2017). Jeopolitikten Jeoekonomiye: Ekonomik Güvenliğin Yükselişi

Aziz, A. (2017). *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Kafkasya'daki Ahiska Bölgesi.* Erzincan Üniversitesi Dünya Ahiska Türkleri Birliği Sempozyumu, Cilt 2 Erzincan

Bacaksız, G.E. (2016). *Çatışma Ve Çözümleme Çalışmaları Abd ve Küba İlişkileri*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Lisans Bitirme Tezi.

Balta, E. (2017). Fırtınalı Diplomasi: Türkiye-Rusya İlişkileri.

Başkaya, F. (2004). *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, 4. Baskı, Ankara: Maki Basın Yayın.

Başıhoş, S., Taşıöz A. & İtez C. (2015) *Rusya ile Yaşanan Krizin Ekonomiye Etkilerine Nasıl Bakılabilir?* Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, Değerlendirme Notu

Bilge, O. (2009). *Ekonomik Krizlerin Yoksulluk Üzerine Etkileri.* Ankara: T.C Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi.

Bilgin, T. & Çelik, C. (2016). The Evaluation of The Effect of The Aircraft Crisis on Turkish Economy With Foreign Trade Data. *International Conference Of Strategic Research in Social Science And Education (Icosresse)*,101.

Bingöl, O. (2012). Krizlerin Uluslararasılaşması: Rejime Karşı Protestolardan Bölgesel Çatışmaya Suriye Örneği, M. Seyfettin Erol, Ertan Efegil (eds), Krizler ve Kriz Yönetimi: "Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar", Barış Kitap, Ankara, 541-484.

Bozdağlıoğlu, Y. & Özen, Ç. (2004). "Liberalizmden Neoliberalizme Güç Olgusu ve Sistemik Bağımlılık", *Uluslararası İlişkiler*, (1) 4: 59-79

Brecher M. (1993). *Crises in World Politics: Theory and Reality*, 1. Baskı Pergamon Press, Londra.

Büyükakıncı, E.(2004), Soğuk Savaştan Günümüze Türkiye–Rusya İlişkileri

Chilcote, R. H. & Edelstein, J. C. (1974). *Latin America: The Struggle with Dependency and Beyond.* (New York: John Wiley,).

Çapraz, N. (2001), *Ekonomik Bunalımların Dünya'da ve Türkiye'de Yansımaları*, İstanbul: Der Yayınları.

Çopuroğlu, Ö. ve Karpuzcu, T. (2017). *Krizlerin Yön Verdiği Türk Rus İlişkilerine Uçak Krizine Kadar Analitik Bir Bakış: 2004-2016,* Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi C.22, S.2, s.465-483.

Dağlar , H., Kalkar, A., & Kalkan , Y. (2012). Ekonomik Krizlerin Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerdeki İşletmelerin Finansal Yapılarına Etkileri: İngiltere Türkiye Karşılaştırması. *Sükeyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, 17*(3), 75-98.

Dalar, M. (2013). Çatışmaların Odağındaki Sudan (Kuzey Sudan) Cumhuriyeti. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Uluslararası Orta Doğu Barış Araştırmaları Merkezi – Impr.

Davis, C. L & Meunier, S. (2011). Business as Usual? Economic Responses to Political Tensions, *American Journal of Political Science*, 55 (3), 628–646

Dedekoca, E. (2017). Abd – Çin İlişkilerinde Kriz Yönetimi, 141-168.

Demir, Ö. – Acar, M. (2002). Sosyal Bilimler Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara.

Dos Santos, T. (1970). The Structure of Dependence. 60(2), 231-236

Durgun, A. & Gövdere, B. (2011). 2008 Küresel Krizinin Antalya Konaklama İşletmelerine Etkileri Üzerine Bir Analiz. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30 (1), 139-159.

Drazen, A. (2000). "Political Economy in Macroeconomics". Published by Princeton University Press,

Durmuş, E. (2017). Karşılıklı Bağımlılığın Siyaseti: Türkiye'nin İsrail ve İran İlişkilerinde Ekonominin Etkisizliği, *İstanbul ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,16 (31), 523-542.

Erdinç, F. (2007). *Türk Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi.* İstanbul: Alfa Yayınları.

Eren, Y. (2012). Uluslararası Hukukta Savaşa Varmayan Kuvvet Kullanma Yolları. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3(2), 229-258

Erol, M. S., & Efegil, E. (2012). Krizlerin Uluslararasılaması: Rejime Karşı Protestolardan Bölgesel Çatışmaya Suriye Örneği. O. Bingöl içinde,

Krizler ve Kriz Yönetimi: "Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar" (s. 484-541).

Frankel, J.& Rockett, K. (1988). American Economic Review International Macroeconomic Policy Coordination When Policymakers Do Not Agree on the True Model, 78 (3), 318-340

Filiz, E. (2007), *Türk Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 7.

Flyyn, J. J. (1967). *Çağdaş İktisatçılar*, (Çev.) Ergün Tuncalı, İstanbul: Milliyet Yayınları.

Furuncu, Y. (2016). Türkiye'nin Enerji Bağımlılığı ve Akkuyu Nükleer Enerji Santralı Bozok: I. Uluslararası Yer Altı Zenginlikleri ve Enerji Konferansı.

Genest, Marc A. (1996). Conflict and Cooperation: Evolving Theories of International Relations Belmont, CA: Thomson & Wadsworth.

Gilpin, R. (1987), *The Political Economy of International Relations*, New Jersey: Princeton University Press.

Göçen, S., Yirik, Ş., & Yılmaz , Y. (2011). Türkiye'de Krizler ve Krizlerin Turizm Sektörğne Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 16*(2), 493-509.

Gökçe , O. (2002). *İletişim Bilimime Giriş.* Ankara (4. Basım): Turhan Kitapevi.

Göksel, Ö. (2008). Definition and Management of International Crises.

Gültekin, B. (2001). Devletlerarası İlişkilerde Halkla İlişkiler Ve Siyasal Propagandanın Rolü. (Doktora tezi). https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi adresinden edinilmiştir.

Gürkaynak, M. & Yalçıner, S. (2009). Uluslararası Politikada Karşılıklı Bağımlılık
ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme, *Uluslararası İlişkiler Dergisi* (23),73 – 92

Ikenberry, J. (2011). *Liberal Leviathan: The Origins, Crisis, and Transformation of the American World Order.* Princeton University Press.

İşyar, Ö. G. (2008). ''Definition and Management of International Crisis''. *Journal of International Affairs, XIII*(4).

Kalpaklıoğlu, N. Ü. (2010). Krizlerde En Hassas Sektör Turizmde Etkin Kriz Yönetimi. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (44), 139-155.

Karaçor, S. & Garda, A. (2015). Ekonomik Kriz Döneminde Turizm Pazarlaması Tourism Marketing In Crisis Era. International Conference On Eurasian Economies, 902-907.

Kazgan, G. (2000), *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kesimli, İ. (2011). Turizm Perspektifinden Politik Krizlerin Ekonomiye Yansımaları. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 1(1), 25-42.

Keynes, J. M. (1969). *İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi*, Çev. Asım Baltacıgil, İstanbul Fakülteler Matbaası.

Keohane, R. O.& Nye, J.S. (1989). *Power and Interdependence.*

Kişman, Z. A.& Yalçın, H. (2017). Uluslararası Siyasi Krizlerin Dış Ticarete Etkisi: I. Körfez Savaşı Örneği. Uluslararası İşletme, *Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 2(6), 11-20.

Kmin, P. (2016). *The Influence of Ukranian Crisis on Selected Finansal Markets.* Faculty of Behavioural, Management and social Sciences University of Twente

Koçak, M. (2017). Türkiye-Rusya İlişkileri, Seta, 201.

Köse, Y. (2015). Küresel Finansal Yaptırımlar: Oyun Teorisi Yaklaşımı İle Ampirik Bir Uygulama, 9-20.

Küpeli, M. Ş. (2016). Dış Politika Aracı Olarak Yaptırımlar: İran'a Uygulanan Yaptırımların Etkileri. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi,* 3(1), 97-135

Luhmann, N. (1987). *Soziale Systeme: Grundriss Einer Allgeimen Theorie* . Frnakfurt: M: Suhrkamp Verlag.

Neumayer, E. (2004). The Impact of Political Violence on Tourism : Dynamic Econometric Estimation in a Cross-National Panel*, Originally published in Journal of Conflict Resolution,* 48, 259-281

Nye, J. S. Jr. (1990). Soft power. *Foreign Policy*, 80, 153-171.

Özbay, H. (2014). Bölgeselleşme Ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Sovyet Sonrası Rusya-Kazakistan-Kırgızistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme, *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*,5, 99-126

Özdal, H. & Özertem, H.S.& Has, K.& Demirtepe, M.T. (2013). Türkiye-Rusya İlişkileri Rekabetten Çok Yönlü İşbirliğine. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu.

Özdal, H. & Dinçer, O.B. & Has, K. & Kutlay, M. & Özertem, H.S.& Yegin, M. (2016). Türkiye-Rusya Krizinin Etkileri: Çok Yönlü Bir Değerlendirme.

Özdemir, M.& Çalışkan, S. & Öztürk, F. (2017) *Türkiye ile Rusya Arasında Yaşanan Uçak Krizi Türkiye'nin Doğal Gaz Tedariğini Orta ve Uzun Vadede Nasıl Etkiler?* Cilt 5. No 2.

Özel, S. (2016). The Crisis in Turkish-Russian Relations. Center for American Progress.

Paksoy, S.& Paksoy H. M. & Alancıoğlu, E. (2013). Küreselleşmenin Sosyo-Politik Etkileri: Arap Baharı. *Elektronik Sosyal Bilgiler Dergisi*, 12(46), 169-182.

Palma, J G (2008). Dependency', The New Palgrave Dictionary of Economics, 2nd edition, Palgrave Macmillan.

Parasız, İ. (2000). *İktisadın ABC'si* , Dördüncü Basım, Bursa: Ezgi Kitabevi.

Polat, S. (2016) *Crisis and Tourism in Turkey-Israel Relations*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43

Punsmann, B.G. (2011). Türkiye-İsrail: Ekonomi ve Siyasetin Ayrışmasına Doğru. *Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı*, Değerlendirme Notu.

Rana, V. (2015). Theory of Complex Interdependence: A Comparative Analysis of Realist and Neoliberal Thoughts, *International Journal of Business and Social Science*, 6, (2), 290-297

Renner, L. (2006). The Growing Relationship Between South Korea and China: Consequences for North Korea.

Saçık, S. Y. (2013). Türkiye'de Bavul Ticaretinin Dış Ticaret İçerisindeki Yeri ve Büyüme – Bavul Ticareti İlişkisi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12(4), 807-815.

Sancak, K. & Çakıcı, F.O.(2011). Komşularla Sıfır Sorun Politikası:Karşılıklı Bağımlılık Ekseninde Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Değerlendirilmesi, *İstanbul Üç Deniz Havzası Ülkeleri Ortak Yönetim Kültürü Ve Yeniden Yapılanma Sorunları Sempozyumu.*

Sandıklı, A., & (Ed). (2012). *Teoriler Işığında Güvenli, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri.* İstanbul: Bilegesam Yayınları.

Şanlısoy S. & Kök, R. (2010). Politik İstikrarsızlık - Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1987–2006). *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 101-125.

Savaş, V. F. (1986). *Politik İktisat*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Şeker, C. (2012). *Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Fasit Dairesi Devlet: Bağımlılık Kuramları Örneği.* (Yüksek Lisans tezi). https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi adresinden edinilmiştir.

Snyder, H. & Diesing, P. (1978) Conflict Among Nations Bargaining, Decision Making, and System Structure in International Crises Glenn.

Smith V. (1996). War and its Tourist Attractions. İçinde: A. Pizam ve Y. Mansfeld (Editörler) Tourism, Crime and International Security Issues, 247-264.

Solmaz, E. (2008). İktisadi Kalkınma Kuramlarının Yoksulluk Konusuna Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış. *Mevzuat Dergisi*, Cilt 11, Sayı:132.

Sönmez, G. (2015). Türkiye-Rusya Uçak Krizi Bağlamında Enerji Bağımlılığı Ve Yol Haritası Orsam Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi, 36.

Stuart, R. (1996). *The Politics of International Crisis Escalation: Decision Making Under Pressure.*

Stuart, R. (1996). *The Politics of International Crisis Escalation: Decision Making Under Pressure*,. London: Tauris Academic Studies.

Sunkel, O. (*1972*). "Big Business and '*Dependencia*'," Foreign Affairs, Vol. 50, April, 517–531 Google Scholar.

Şıhmantepe, A. (2009). Kardak Krizi Sürecinin Kriz Yönetim Prensipleri Açısından İncelenmesi. *Güvenlik Stratejileri*(17), 127-155.

Taşçı, T.A. (2015). Türk-Rus İlişkilerinde Yeni Başlangıç: Rus Savaş Uçağının Düşürülmesi, *Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*.

Tokatlıoğlu, M. & Selen, U. (2017). *Maliye Politikası*, Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.

Tuğtan, M. A. (2014). Güç, Anarşi ve Realizm. (İçinde) E. Balta (ed.) Küresel Siyasete Giriş: Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler, İstanbul: İletişim, 111-128

Turan, Z. (2011). Dünya'daki ve Türkiye'deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 4*(1), 56-80.

Tüfekçi, Ö. (2017). *İşbirliği ve Kriz İkiliminde Türkiye-Rusya İlişkileri*. Ak Parti'nin 15 Yılı - Dış Politika. SETA Vakfı İktisadi İşletmesi 1. Baskı: Aralık 2017, İstanbul

Türkkan, E. (2006). *Ekonomik Kriz Ve Güven Faktörü*. H. Seyitoğlu, R. Yıldız (Ed.), Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri İçinde. İstanbul, Arıkan Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.

Uğuz, A. (2016) Liberalizmde Güvenlik Kavramı ve Uluslararası Güvenliğe Getirilen Çözümler. V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı II, 85-98

Uludağ, İ. & Arıcan, E. (2003). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Der Yayınları

Usta, N. (2012). Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri Ekonomik Bağımlılıktan Çatışma Çözümüne, 513-522

Walter, A.& Gautam, S. (2009). *Analyzing The Global Political Economy*, New Jersey: Princeton University Press.

Waltz, K. N. (1970). The Myth of Independence. In Charles P. Kindleberger (ed.).The International Corporation. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press.

Waltz N. K. (1990), Frieden, Stabilität und das Gleichgewicht, Wolfgang Heisenberg/Dieter S. Lutz (Ed.), Sicherheitspolitik Kontrovers“, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn

Wilkenfeld, J., Young, K., Asal, V., & Quinn, D. (2003). Mediating International Crises. *Journal of Conflict Resolition, 47*(3), 279-301.

Yenişehirliğolu, E., Çağrı, E., Polat, S., & Sarışık, M. (2013). Politik Krizlerin Turizm Talebi Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştirma "Mısır Turizmi". *Akademik Turizm ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 1*(1), 56-70.

Yenişehirlioğlu, E. & Salha, H. & Şahin,S. (2016). Politik Krizlerin Turizm Talebi Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştırma: Rusyanın Değişen Yüzü Ve Bu Değişimin Türkiye Turizmine Etkileri. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (3), 74-83.

Yılmaz, S. & Hazır, Ü,N. (2016). Rusya-Türkiye Arasındaki Rus Jeti Krizi'ne Türkiye'den Bakış, 150-158.

Yılmaz, Ö., Kızıltan Alaattin, & Kaya, V. (2005). İktisadi Kriz Kuramları, Finansa Liberalleşme ve Para Krizleri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(24), 77-96.

Zengin, E. (2015). Türkiye Ve Rusya Federasyonu Ticari İlişkileri. *Avrasya İncelemeleri Dergisi (Avid*), IV(1), 61-103.

İnternet Kaynakları

www.dunya.com

http://www.kultur.gov.tr (Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı)

http://www.mfa.gov.tr/default.tr (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı)

www.tdk.gov.tr (Yeni Türkçe Lugat 1924)

www.ttyd.org.tr (Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği)

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Gökçen AYDINBAŞ		
Doğum Yeri ve Yılı	Pazar, RİZE 19.07.1988		
Medeni Durumu	BEKAR		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	İNGİLİZCE ÇOK İYİ, RUSÇA İYİ		
Öğrenim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lisans	2007	2012	KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
Yüksek Lisans	2014	2018	RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
İletişim (eposta)	gokcenaydinbas53@gmail.com		